УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

РІК І ДЕНВЕР — 1964 Ч. 2-3

З М І С Т

О. Оглоблин: **Михайло Грушевський і українське національне відродження** 1

М. Антонович: **Історичні концепції А. Свидницького** 1

Л. Винар: **Початки українського реєстрового козацтва** 12

Ф. Б. Корчмарик: **Теорія Москви, як III Риму та утворення Московського Патріярхату** 18

В. Дубровський: **Спогад про проф. др. М. Н. Петровського** 21

Історик: **Сучасний Азербайджан з совєтського погляду** 26

О. Домбровський: **З перспективи 25-ліття** 32

Біографія

Л. Биковський: **Юрій Іванович Липа, 1900-1944** 35

Геральдика і сфрагістика

Р. О. Климкевич: **Герби і печаті міст Підляшшя** 40

З архіву

Недрукований лист Д-ра С. Барана про през. Петрушевича 45

Огляди — Рецензії

М. Ждан: **І. П. Крипякевич, Джерела з історії Галичини періоду февдалізму** 47

М. Антонович: **М. Ю. Брайчевський, Коли і як виник Київ** .. 48

М. Ждан: **А. І. Генсьорський, Галицько-Волинський Літопис** 49

Б. Винар: **Нова праця із соціяльно-економічної історії України** 50

І. Світ: **Дві праці про Гончаренка** 52

Хроніка 54

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК
історичний бюлетень

Видає Історична Комісія Зарева

Головний Редактор: Д-р Любомир Винар

Редакційна Колегія: Д-р М. Антонович, Проф. Д-р Б. Винар, Проф. В. Дубровський, Проф. М. Ждан, Проф. Д-р І. Каменецький, Д-р Р. О. Климкевич, Проф. Д-р О. Оглоблин, Проф. Д-р Ната-

Журнал появляється чотири рази на рік. Річна передплата $ 4.00.

Адреса Редакції і Адміністрації:

"UKRAINSKYI ISTORYK"
6008 So. Lakeview
Littleton, Colorado

Редакція застерігає собі право скорочувати і виправляти матеріяли. Статті авторів не конче мусять висловлювати погляди Редакції. Передруки дозволені лише за згодою Редакції. Автори зобов'язані надсилати два примірники машинописів їхніх праць.

Представництво на Австралію:
Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales, Australia

THE UKRAINIAN HISTORIAN
historical bulletin

Published quarterly by the Historical Section of Zarevo, Inc.

Chief Editor: Lubomyr Wynar, Ph. D.

Editorial Committee: M. Antonovych, Ph. D., Prof. V. Dubrovsky, I. Kamenetsky Ph. D., R. O. Klimkevich, Ph. D., O. Ohloblyn, Ph. D., N. Polonska-Wasylenko, Ph. D., B. Wynar, Ph. D., Prof. M. Zhdan.

The content of this publication cannot be reprinted without permission of the Editor.

Адреса Канадійського Представництва:

Dr. Marko Antonovych
3804 Oxford Ave.
Montreal 28, Que.
Canada

Представництво на Англію:
Mr. W. Bondarenko
78 Kensington Park Road
London W. 11, England

Представництво на Францію і Німеччину:
Mr. A. Joukovsky
55, Rue des Pyrenes
Paris 20 e, France

CONTENTS

A. Ohloblyn: Mykhailo Hrushevskyi and Ukrainian national rebirth . . 1
M. Antonovych: A. Svydnytskyi's historical concepts 6
I. Wynar: The origin of Ukrainian registered Kozaks 12
F. B. Korchmaryk: The Muskovite theory of the Third Rome and the establishment of a Muscovite Patriarchate 18
V. Dubrovsky: Memoirs about Prof. M. N. Petrowsky 21
Istoryk: Soviet view-point on contemporary Azerbaidjan 26
A. Dombrows'ky: From the perspektive of 25 years 32
I. Bykowskyi: Iurii Ivanovych Lypa, 1900-1944 35
R. O. Klymkevych: Coats of Arms and Seals of cities in Podlachia . . 40
The unpublished letter of Dr. Stephan Baran on President Petrushevych 45
Reviews 47
Notes 54

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Ч. 2 - 3 1964 Рік 1

НАШІ ЮВІЛЯТИ

З нагоди 80-ліття Професор Д-р. Наталії Полонської-Василенко, 70-ліття Професора Д-ра. Петра Курінного, 80-ліття Професора Д-ра. Михайла Міллера, 70-ліття Професора Д-ра. Романа Смаль-Стоцького, одних із наших найвизначніших сучасних українських науковців, вітаємо наших Достойних Ювілятів та складаємо їм наші найкращі побажання

Статті про їхню наукову діяльність появляться в наступних числах нашого журналу

Редакція.

Олександер Оглоблин

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНЕ ВІДРОДЖЕННЯ

(Доповідь на урочистій конференції Українсь кої Вільної Академії Наук в Нью Йорку в Колумбійському Університеті (з нагоди його 200-ліття), 19 грудня 1954 року, присвяченій пам'яті М .С. Грушевського.

I

Проблема історичної оцінки Грушевського.

20 років минуло від тих страшних для української національної культури днів, коли 24 листопада 1934 року, в Кисловодську, на Кавказі помер Михайло Сергійович Грушевський. Свій довг, свій обов'язок перед українським народом, перед Україною, перед Українською Державою — й насамперед перед українською наукою Грушевський виконав.

Але чи сповнили ми, сучасники й спадкоємці Грушевського, свій обов'язок визнання, пошани і вдячности перед пам'яттю великого українського історика й великого українського громадянина?

Я гадаю, що ні. Ні монографій, ні розвідок поважних, йому присвячених! Ні ознайомлення молодшого покоління українства з Тим, хто так прислужився українству й не тільки одного свого покоління!

Історіограф стверджує що Грушевський — великий український історик, «батько нашої історії» (слова В .Дорошенка) [1].

Це одностайно визнає українська, а навіть неукраїнська історіографія.

Політик каже, що Грушевський — визначний український політичний і державний діяч. Але існують великі розбіжності в оцінці політичної й державної діяльности Грушевського — подекуди навіть діяметрально протилежні .

Але чи можна з погляду історії — sub specie historiae — оцінювати історичного діяча так однобічно — лише як вченого чи лише як політика?

Ні, не можна. Історик мусить дати єдину оцінку, і ця оцінка мусить бути справедлива. І мені хочеться сьогодні, на цій урочистій кон-

ференції, так глибоко пов'язаній з провідною ідеєю відзначення 200-літнього ювілею славного Колюмбійського Університету, висловити кілька думок, чим був і є Грушевський для нас, українців, і для українського національного відродження, а разом з тим — для цілого вільного світу. Яке місце Грушевського в історії українства й чим та як він його здобув?

II

«Задача життя».

У своїй автобіографії 1906 року Грушевський писав: «Написання суцільної історії України рано — ще в київських часах (1886-1894) — стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї й свого покоління ,супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще уважали се річею, для якої час іще не настів — бракує матеріялу, зістаються величезні прогалини і т. д.» — «Сю роботу я уважав т. ск. **задачею свого життя**» [2].

Й вона, справді ,стала нею. 1898 року — в століття українського національно-культурного відродження — у Львові, написаний київським вченим, учнем Антоновича, вийшов І том «Історії України-Руси», початок монументальної будови, якою з повним правом пишається українська історіографія. У 1909 році, в Києві, вийшов VII том (перший том історії козаччини) «Історії України-Руси, написаний львівським професором Грушевським. В 1929 - 1931 р. р. — переломових роках на Наддніпрянській Україні — вийшов у Києві IXтом, присвячений Хмельниччині — останній, який судилося побачити у друку авторові. А 1936 року, як "pogrobowiec". з'явився на світ останній — X том, присвячений руїні держави Богдана Хмельницького.

«Історія України-Руси» залишилася незавершеною, й не лиш тому, що смерть вирвала з рук її автора перо, але й тому, що ця велетенська будова перевищувала сили не тільки однієї людини, навіть великого вченого, а й сили цілого покоління — й, мабуть, не одного покоління.

Але схему українського історичного процесу, історичну ідею України Грушевський завершив і сформулював і в своїй (датованій 1903 роком) славнозвісній статті «Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства» що була опублікована у виданні Петербурзької Академії Наук [3] і в своїх численних нарисах історії українського народу, які були видані кількома мовами [4].

Створення наукової схеми українського історичного процесу й побудова Історії України — це справді було й залишилося до кінця «задачею життя» Грушевського. Від цього, від історії України — так, як він її розумів, — та своєї праці над нею, праці вченого історика, підходив Грушевський до своєї політичної, а згодом державної діяльности. Саме ця праця вирішила його повернення на Україну в 1924 році і саме вона виправдала це повернення й перед його власним сумлінням, і перед усім українством; і саме вона — її величезне національно-політичне значення, її страшна для ворогів українства сила — визначила долю Грушевського й прискорила кінець його земної путі.

III.

Народ (ідея народу)

Головна ідея Грушевського, яка пронизує цілу його наукову творчість і діяльність громадсько-політичну — це ідея народництва, ідея примату народу. Український народ, як етнологічна й соціяльно-історична цілість, — завжди в центрі уваги Грушевського. Він писав у 1920 році: «Я був вихований у строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від кирило-мефодіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і власти вина лежить по стороні власти, бо інтерес трудового народу — се найвищий закон всякої громадської організації [5],

Майже те саме казав Грушевський чверть століття перед тим, у вступній лекції у Львівському університеті р. 1894: «Народ, маса народня, зв'язує (окремі історичні періоди) в одну цілість і єсть, і повинний бути альфою і омегою історичної розвідки. Він — з своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, успіхом і помилками — єсть єдиний герой історії. Зрозуміти його стан економічний, культурний, духовий, його пригоди, його бажання й ідеали — єсть мета нашої історії . . . Народ — це головна вісь, з якою ми повинні координувати свої висліди» [6].

Ідея народу червоною ниткою проходить крізь усю науково-громадську діяльність Грушевського. Саме ця ідея керувала ним і в його «Історії України-Руси» (так само, як і в загальних курсах української історії), і в його спеціяльних історичних дослідах, і в його публіцистичній діяльності. Вона керувала ним як

політиком, вона привела його, всупереч усім його традиціям і звичкам, до табору українських соціялістів-революціонерів і до ідеї «української радянської республіки». Й недарма в останній, виданій ним, великій праці — IX томі «Історії України-Руси, де героєм є гетьман Богдан Хмельницький, автор, неначе б висловлюючи своє політичне кредо, присвячує цей капітальний твір не Хмельницькому, «вождеві, з творчим стражданням українських народних мас» [7].

Ця ідея народництва походить, головно, від Костомарова (яким так цікавився Грушевський), менше від Драгоманова (хоч Грушевському найбільш хотілося пов'язати свою ідейну генеалогію саме з ним) і найменше, як це не дивно, від учителя Грушевського — Антоновича. Вона особливо характерна для перших томів «Історії України-Руси» (приблизно кінчаючи 6-м томом). У цей (переважно львівський) період Грушевський стає лідером української науки, як голова Наукового Товариства ім. Шевченка, яке він перетворив на першу всеукраїнську Академію наук.

Це була ідея української нації — в її етнографічно-культурному розумінні. У своєму відкриті в Перемишлі, 15 січня 1901 року Грушевський урочисто заявив: «Українсько-руська нація від національної смерти забезпечена — смерть перелетіла над нею». [8] Бо, як писав Грушевський р. 1907, «за нами стихійні, непереможні, непобідимі потреби нашого народу, — стримані, але не вбиті. За нами сила вікових традицій, сила інстинкту національної самоохорони . . . *Ukraina fara da se!* Україна своє осягне [9]. І в політичній діяльності Грушевського цього періоду основне місце займає ідея української національно-культурної автономії.

IV.

Територія (ідея землі).

Десь коло 1905 року і в наукових творах Грушевського, і в його блискучій публіцистиці, так мало ще в нас досліджений і оцінений, і в його громадсько-політичній діяльності з'являються нові мотиви, нові ідеї. І це, мабуть, не випадково збіглося з поширенням діяльности Грушевського на Наддніпрянщину і набуттям нею загально-українського характеру з явною тенденцією перенести осередок української національно-культурної праці, центр українства — до Києва, що стало можливим після революції 1905 року. Не сходячи з ідейних позицій українського народництва, Грушевський пересуває свою увагу на проблеми територіяльні, властиво, національно-територіяльного характеру.

Втім сама ідея територіяльности не була й раніше чужа Грушевському. У «Вступних замітках» до І тому «Історії України-Руси» він писав: «Дві великі творчі сили в життю кожного народу — народність і територія стрілися саме на порозі історичного життя нашого народу і утворили першу підставу дальшого розвою його. Навіть в пізніших, тим більше — в початкових стадіях народного життя оба сі елементи являються діяльними творчими силами — територія так само, як народність». [10] Але головною рушійною силою, яка найбільш цікавила тоді Грушевського, була народність. Щойно з розгортанням історичного процесу України, а в зв'язку з тим — загальним поширенням української національної території і впливом на це історичних змін, росте увага історика до ідеї територіяльности. Він говорить про «почуття нашого обов'язку перед нашим народом **і нашою країною»** (1912 р.). Ще р. 1905 Грушевський висунув вимогу й програму української національно-територіяльної автономії (й федеративного устрою держави), підкреслюючи вагу й потребу комбінації автономії національної з з автономією обласною, як принцип національно-територіяльної автономії [11]. У ці роки (1905-1916) писалася «Історія української козаччини» (й української колонізації на Слобожанщині). В ці роки, саме в ці роки (1905-1917) — **і саме на цей час** Грушевський став загальновизнаним лідером українства.

Дуже цікаві уваги Володимира Вікторовича Дорошенка — його враження від з'їзду тогочасних українських «нотаблів» — Української Демократичної Партії восени 1905 року, у Києві. «Навіть Михайло Сергійович Грушевський — пише В. В. Дорошенко — у тому часі ще стояв у їх тіні (Євген Чикаленко, Ілля Шраг тощо), не висуваючись на перший плян, як це сталося незабаром після цього з'їзду. Либонь це був його перший публічний виступ на ширших зборах наддніпрянського зорганізованого громадянства, нашої тодішньої, сказати б, «еліти». До М. С. Грушевського ставилися делегати з пошаною, як до заслуженого автора великої Історії України, але видно було, що головними особами на з'їзді були старші за М. С. Грушевського діячі. Але М. С. скоро після того висунувся на чоло не тільки галицької, але й наддніпрянської української політики». [12]

Не минуло ще й року, як Дмитро Іванович Дорошенко побачив зовсім іншу картину. «Приїзд Грушевського (до Петербургу, 1906 року в зв'язку з діяльністю Української Парляментарної Громади у І Державній Думі — О. О.) мав велике значіння. На той час проф. Грушевський уважався всіми нами за провідника укра-

їнського національного руху в Росії. Його великі наукові й громадські заслуги, його надзвичайний організаційний талант, створили йому великий авторитет і глибоку пошану. Він був у наших очах символом всеукраїнського єднання, його слово було для нас за тих часів законом. Він був саме в розцвіті своїх сил, повний енергії й широких плянів». З прибуттям Грушевського до Петербургу, всі підпорядкувалися йому без застережень . . . » [13] Згадуючи про 1907 рік у Києві, Д. І. Дорошенко стверджує що «безперечно, Грушевський користувався найбільшим впливом і авторитетом». [14] «В очах ворогів — пише Дорошенко, оповідаючи про події 1913 року, — він (Грушевський) втілював у своїй особі цілий український рух, і вони зосереджували на ньому всю свою ненависть; він служив постійною метою їх злобних нападів, вигадок, доносів і клевети» [15]. Це закрило Грушевському шлях до Київської університетської катедри, а з початком війни 1914 року загнало його до київської Лук'янівської тюрми й заслання до Росії, з якого визволила Грушевського щойно Лютнева революція 1917 року.

V.

Влада (ідея держави).

Проблема влади — держави довгий час мало цікавила Грушевського. Як історик, ігнорувати її він не міг. Як політик, не міг не числитися з реальністю цього поняття. Але, з погляду його народницької ідеї, влада-держава — то було абсолютне зло. «В конфліктах народу і власти — казав Грушевський — вина лежить по стороні власти», й Грушевський завжди «з особливою увагою та симпатією» спиняється на «виступах народних мас, одначово, чи в рамках української державности, чи в боротьбі з державністю чужою.» [16] Року 1907 Грушевський писав: «Між нами нема кандидатів ні на гетьманів чи президентів Української республіки, ні на міністрів чи намісників України». [17]

Але концепція національно-територіяльної автономії України, яку висунув і обґрунтував Грушевський, в своєму логічному розвитку й практичному застосуванні неминуче висувала на перший плян проблему політичної організації національно-територіяльного комплексу, отже проблему влади, а в майбутньому й проблему держави — чи то чужої, чи то навіть своєї. Слушно казав В. Липинський, що «територіяльна, краєва свідомість, а не свідомість племінно-культурно-віроісповідно-національна лягла в основу всіх держав цілого світу».

Мені здається, що не тільки політична діяльність Грушевського, як лідера українства напередодні І Світової війни, але й його науково-історична праця, зокрема студії над історією України XVI століття, поступово наблизили його до поставлення на всю широчінь проблеми влади-держави, а в 1917 році — й проблеми української державности. І це було цілком неминуче. Ми звикли вважати Грушевського за типового представника народницької, антидержавницької школи в українській історіографії.[18] Годі заперечувати, що в основі історіографії Грушевського лежала ідея народництва, яка яскраво позначилася в його давніших історичних творах, зокрема в перших томах «Історії України-Руси». Але чи можна сказати це без застережень про пізніші наукові твори Грушевського, особливо про останні (VIII, IX і X) томи його історії?

Я гадаю, що ні.

В писаннях Грушевського напередодні І Світової війни, в його наукових творах тої доби — і зокрема в перших частинах його історії Хмельниччини думка дослідника йде в напрямку, який згодом, у 1917-1918 р.р., привів Грушевського до ідеї самостійної й незалежної Української Держави. Стара романтична народницька концепція, успадкована Грушевським від його попередників, зіткнулася з реальною дійсністю політичного стану України, Російської імперії й цілої Европи напередодні й під час І Світової війни.

Політичні, навіть державно-політичні теми починають особливо цікавити Грушевського у зв'язку з його дослідами над добою Хмельниччини (зокрема «Переяславська умова Украни з Москвою 1654 року»). Він підкреслює, що «Козацька Україна в 1648-1654 р. р. дійсно була фактично незалежною державою», що «сполучення України з Москвою було сполученням держав», що й після 1654 року Україна «заховувала виразні прикмети своєї державности». [19] Силу влади-держави (чужої) Грушевський дуже дошкульно відчув у 1914 році, коли російський уряд погромив українські організації, українську пресу й ціле українське життя (і то не лише на Наддніпрянщині, а й в окупованій Галичині), а самого Грушевського ув'язнив і заслав. Цікаво, що студії Грушевського над початками Хмельниччини (1648-1649 роки) припадають саме на воєнні роки (1915-1916)—роки його заслання .

VI.

Вінець Грушевського.

Й тоді прийшла революція 1917 року ,яка висунула Грушевського на чоло не тільки української науки і українського національно-гро-

мадського життя, але й цілої України, Української Держави, знову відродженої після Хмельниччини. 27 березня 1917 року Грушевський повернувся до Києва, «і з його прибуттям — пише Д. Дорошенко — український рух у Києві зразу відчув досвідчену й авторитетну руку свого керівника. Ніхто в даний момент не підходив більше для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загально признаного авторитету й тої поваги, якою оточувало його все українське громадянство». [20] 1 квітня відбулася грандіозна українська маніфестація в Києві. Д. І. Дорошенко згадує про виступ Грушевського на тій маніфестації: «Піднесеним голосом — де він у його взявся! — немов в якомусь натхненні, закликав нас Грушевський, щоб ми всі тут присягли під прапором Шевченка, що будемо боротись і не складемо зброї, аж поки не виборемо рідному краю автономії. Ми всі стали на коліна, підняли руки вгору і заприсягли. Тут ентузіязм досяг найвищої хвилі. Юрба схопила Грушевського на руки і понесла на другий поверх Думи, на балькон, і звідти показали його народу. З тисячів грудей залунало: «Слава батькові Грушевському!» [21]

Це був справжній вінець Грушевського. Лідер української науки, лідер українства став лідером цілої України, вождем і будівничим її нової держави. Новою стала Україна — новим став і Грушевський. Я глибоко переконаний що саме тоді, в цей момент, зародилися в душі Грушевського великі, епохального значення слова, сказані ним пізніше, в його «На порозі Нової України». «Перше, що я вважаю пережитим і віджитим . . . се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидувана нам довго й уперто силоміць, і кінець-кінцем, як то часто буває — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства . . . Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним» [22].

Ці слова писав вже не той давній народовець яким був Грушевський вкінці XIX ст. Це слова державника. Але разом з тим, це був початок кінця діяльности Грушевського, як лідера українського політичного життя. Цей найвищий момент в його політичній діяльності був останнім.

Чи розумів це сам Грушевський? Тяжко сказати. Але, мабуть, відчував, не міг не відчувати. Політична діяльність Грушевського скінчилася в умовах еміграції. Я не буду спинятися на цьому — згадувати страшні статті й декларації Грушевського в «Борітеся — поборете». Але Грушевський не був політиком у своїй істоті — він був ученим, і то істориком. І я думаю, що саме наука — те, що було «головною задачею» його життя, — повернула його на Україну — нашу, але не свою — в 1924 році. Але повернувся він до Києва не для тихої кабінетної праці, не для писання мемуарів, а для продовження боротьби за національну самостійність і соборність України — тою зброєю, яка в його руках була найсильнішою — зброєю науки. Він пише свою історію розцвіту й руїни держави Богдана Хмельницького (IX-X томи «Історії України-Руси»).

Ювілей 1926 року був останнім тріюмфом Грушевського, як вченого і, будь-що-будь, громадського діяча — лідера українства. Недарма професор Поль Буає від імені французьких славістів вітав «апостольську діяльність» Грушевського не тільки як «славного історика своєї нації», але й як «духового вождя українських патріотів». [23] Відповідаючи на ювілейні привітання — з усіх кінців української землі, з української еміграції, з сусідніх країн, зокрема Білорусі й Литви, й закордонного світу, Грушевський підкреслював, що основним завданням української сучасности й особисто його самого є усунути «дві щербини» «в структурі української нації, для викінчення котрої я (Грушевський) працював все життя»: «неповна соціяльна структура нашої нації» (брак національно свідомої робітничої верстви) й «недокінчення збирання українських земель» (тільки не більш, як $^2/_3$ території українських земель в складі Української Радянської Республіки). «Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати і боротися разом з вами щоб привітати той момент», коли Україна «огнистим видом засяє у народів вольних колі» . . . (І. Франко) [24]

***

Чи смерть Грушевського була природною, чи вона сталась з таємного наказу совєтської влади — важко сказати. [25] У країні деспотизму і рабства все можливе. В кожнім разі, ця смерть була цілком своєчасна для влади, яка влаштувала Грушевському урочистий державний похорон.

Але Грушевський залишив велику й страшну для ворогів українства спадщину. Її не можна ні знищити, ні здолати, ні оголосити «нащою». Це «Історія України-Руси» Грушевського, камінь краєугольний української історіографії, справді, «найсильніша зброя, яку тільки можна було подати . . . своєму народові» [26] Це його схема українського історичного процесу. Це його історична ідея України — синтеза нашої історії й перспектива нашого майбутнього. І з

новою силою звучать слова Євангелія, поставлені Грушевським, як епіграф до «Історії України-Руси»: «Пізнайте істину, а істина освободить вас» [27]

Совєтська влада робила й робить усе, щоб знищити «отруйливу теорію» Грушевського. (М. Бажан). [28] Марні зусилля. Бо історії знищити не можна.

Грушевський, як і кожна людина, належав своїй добі. Вона — єдине мірило оцінки історичного діяча. Доба Грушевського цю оцінку зробила. Але творчість Грушевського — це вічна власність українства. І в історичній перспективі «Історія України-Руси» Грушевського завжди стоятиме поруч з Шевченковим «Кобзарем».

ПРИМІТКИ.

1) «Літературно-Науковий Вістник», 1912, травень, ст. 297.

2) М. Грушевський, Автобіографія. На правах рукопису. 1906, ст. 9.

3) «Сборникъ статей по славяноведенію», т. I, СПБ. 1904.

4) Див. бібліографію творів М. С. Грушевського: «Ювілейний Збірник ВУАН на пошану акад. М. С. Грушевського», т. III, к., 1929.

5) М. Грушевський, Українська Партія Соціялістів-Революціонерів та її завдання. — «Борітеся — Поборете!», 1920, I. Відень, ст. 12.

6) М. Грушевський, Вступний виклад з давньої історії Руси, виголошений у Львові на Університеті 30. IX. 1894 р., ст. 10.

7) М. Грушевський Історія України-Руси, т. IX, ч. 2, К., 1931, ст. 1508.

8) М. Грушевський, На порозі століття (присвячено Перемишльській україно-руській громаді). Публічний відчит у Перемишлі — 2-15 січня 1901 р., ст. 10.

9) М. Грушевський, На українські теми. Грім — та не з тучі . . . — «Літературно-Науковий Вістник», 1907, серпень-вересень ст. 391.

10) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I. Нью Йорк, 1954, ст. 8.

11) М. Грушевський, З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня 1905 - 6 р., К., 1907, ст. 42. Див. М. Грушевскій, Украинцы. «Формы національнаго движенія въ современныхъ государствах . . . Подъ ред. А. И. Кастелянскаго» СПБ., 1910, ст. 316.

12) В. Дорошенко, Є. Х. Чикаленко (1861-1929). — «Свобода», 1954. чч 229-233.

13) Д. Дорошенко, Мої спомини про давнє минуле. Відень, 1949. ст. 83-84.

14) Ibid., ст. 96.

15) Ibid., ст. 158.

16) М. Грушевський, Українська партія соціялістів-революціонерів та її завдання. — «Борітеся — Поборете!», 1920, I. Відень, ст. 12.

17) М. Грушевський На українські теми. Грім — та не з тучі . . . — «Літературно-Науковий Вістник», 1907, серпень-вересень, ст. 390.

18) Див. Д. Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага, 1923, ст. 190-192.

19) М. Грушевський, Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. Вид. III. Київ, 1918, ст. 18, 23, 30.

20) Д. Дорошенко, Історія України 1917-1923 р. р., том I, Ужгород, 1932 (Нью-Йорк, 1954), ст. 44.

21) Д. Дорошенко, Мої спомини про недавнє - минуле, ч. II, Львів, 1923, ст. 75.

22) М. Грушевський, На порозі Нової України, К., 1918, ст. 9 - 10.

23) Цитуємо за І. Борщаком: «Україна», ч. 3, Париж, 1950, ст. 208-209.

24) Ювілей акад. М. С. Грушевського. 1866-1926. К., 1927, ст. 37-38.

25) Див. Г. Костюк, Останні дні життя академіка М. Грушевського. — «Український Збірник», кн. I. Мюнхен, 1954, ст. 83-94.

26) В. Герасимчук, Михайло Грушевський, як історіограф України. — «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка», т. 133 Львів, 1922, ст. 9.

27) М. Грушевський, Історія України-Руси, т. I. Львів, 1898, Передмова.

28) Див. М. Бажан, Против капиталических извращений в современной науке об истории Украины. — «Правда Украины», 1947, ч. 272, ст. 3-4.

М. Антонович

ІСТОРИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ А. П. СВИДНИЦЬКОГО

I

Анатоль Патрикійович Свидницький (1834 - 1871), незважаючи на своє коротке життя, лишив яскравий слід у різних галузях тодішнього українського життя. На жаль дотепер його вкладові в те наше тодішнє життя не присвячено належної уваги, хоч завдяки послабленню цензурного тиску в Радянському Союзі тепер знов дозволено А. П. Свидницькому присвячувати деяку увагу. [1]

Ще найбільше знаємо ми про Свидницького як прозаїка, а зокрема як автора сімейної хроніки «Люборацькі». Менше відомий він як фейлетоніст, а ще менше як поет. [2] Мало з'ясована роля Свидницького як політичного діяча-революціонера. [3] Досі не присвячено окремої уваги Свидницькому як етнографові, хоч його вклад у цю ділянку дуже багатий і різноманітний. Далеко неповно насвітлена педагогічна діяльність Свидницького. Досі немає окремої праці про Свидницького як мовознавця, хоч і в цій галузі його вклад цікавий і цінний. Лише принагідно з спогадів ми довідалися, що Свидницький був одним з основоположників Миргородської бібліотеки та її першим керманичем. [5]

Уже з цього переліку бачимо велику різносторонність діяльности А. П. Свидницького. Тут хочемо доповнити цей перелік ще одною ділянкою, в якій Свидницький працював і лишив свій слід, — історією. Крім того на підставі розгляду його історичної концепції, ми зможемо краще оцінити світогляд генерації т. зв. шестидесятників — борців за краще завтра українського народу сто років тому. Свидницький відігравав важливу ролю в діяльності цієї генерації і був виразником найреволюційнішої її частини, яка висувала гасло революційної боротьби за соціяльне і національне визволення та уважало одним з найважливіших засобів, які доведуть до цієї цілі й несення освіти в маси.

2

Небагато конкретного можна сказати про історичну освіту А .П. Свидницького до його приїзду в Київ. З дому він, мабуть, не виніс глибших історичних знань. Його батько, як знаємо, був спершу приставом (поліцаєм), а щойно опісля став дяком і врешті дослужився до парафії та став пересічним старосвітським сільським священиком, очевидно без належної теологічної освіти. [6] Вдома панувала польська розмовна мова, [7] як це зрештою і зрозуміло для «сільської інтеліґенції» на Поділлі в першій половині XIX стол.

Серед народу щоправда жили ще досить яскраві спогади про гайдамаччину, [8] про Кармелюка [9] та про інші моменти досить багатої на події епохи кінця XVIII і початку XIX стол. Близькість Умані, де польські пани ще в 60-х роках боялися відродження гайдамаччини та повторення різні (від цього страху постраждав, як відомо в 1865 р. наймолодший брат Анатоля - Амос [10]) та інші побутові моменти впливали на спеціяльне зацікавлення рідною історією. а жадібна науки і чутлива душа Анатоля Свидницького не могла лишитися байдужою до цих процесів.

Хоч нам бракує конкретних даних про Свидницького, але з паралелі з іншим визначним українським письменником і трохи старішим товаришем його по Кам'янець-Подільській семінарії Степаном Руданським (1834-73), автором віршованих життєписів визначних діячів нашої історії, можемо зробити висновок, що й Свидницький мав уже тоді не лише великий інтерес, але й певне знання рідної історії принаймні в рамках подібних до «Історії Русів» [11]

Ми знаємо, що в Кам'янець-Подільській семінарії крім історії християнської церкви викладали також світську історію, хоч згідно з інструкцією сама концепція викладання історії була не лише дуже вузькою, але й ретроградною [12]. А все ж таки знання можна було надбати не лише в семінарії (а ми знаємо, що А. Свидницький був дуже добрим учнем!) але й у нелеґальних учнівських гуртках самоосвіти, про які згадує В. Герасименко. [13] Це твердження, як і наступне про знайомство Свидницького з збірками пісень, з «українською школою» в польському письменстві та з творчістю Шевченка висловлені автором без жодних доказів, а тому їх і не перебрав пізніший дослідник творчости письменника М. Сиваченко. Проте, ці здогади мають певні підстави.

Ми знаємо ,наприклад, що зацікавлення Свидницького і Руданського з часів семінарської освіти надто подібні, щоб їх можна було звести до звичайного знайомства, тим більше, що характером вони настільки різнилися один від одного. Не лиш їх тверда свідомість приналежности до української нації (у Свидницького вдома не було таких перешкод, як у Руданського), їх незвичайний інтерес до фолкльору, зацікавлення літературою та бажання вирватись з пут духовної освіти й служити громадськості в ролі лікарів, але й рішуча антипатія до священиків, що у Руданського та Свидницького проявляється, хоч і різно, але дуже яскраво — вказують на спільне джерело, яким — можна здогадуватися — і був таємний гурток.

На рахунок діяльности таємних гуртків можна віднести ті непорядки, які виникли у 1857-му році у Кам'янець-подільській гімназії, коли «під час роздачі в школі нагород учням, деякі з них відмовились цілувати руку єпископові» [14] Правда, Руданського і Свидницького тоді в Кам'янці не було, але ті непорядки є добрим прикладом настроїв революційної молоді навіть у таких провінціяльних містечках як Кам'янець-Подільський у 50-х роках минулого сторіччя.

Звичайно, ми не знаємо скільки уваги ці таємні гуртки учнів кам'янець-подільських шкіл присвячували історії, але маючи на увазі широкий інтерес до історичних питань, можемо припустити, що в їх колі зацікавлення стояли історичні проблеми. У всякому разі різка свідомість національної окремішности від поляків і москалів притаманна як Руданському так і Свидницькому, а докази того зустрічаємо раз-у раз у їх творчості.

3

Не закінчивши семінарії Свидницький 1856-го року виїздить до Києва на медичні студії, а після кількох місяців (наприкінці 1857 р.) переходить на історико-філологічний факультет.

Тут він разом з своїм товаришем-подолянином К. Шейковським протягом майже трьох років відвідує виклади проф. П. Павлова. [15] Цей викладач зробив велике враження на А. Свидницького не лише як лектор, але й з уваги на свої політичні переконання та близьку участь у підпільній діяльності київського таємного товариства, членом якого був і наш письменник.

А. Свидницький брав участь у прощанні П. Павлова, яке відбулося 14 грудня 1859 р. на приватному помешканні членів таємного товариства. На тому вечорі Павлов виголосив коротку промову, у якій висловив дуже вільнодумні погляди. На його думку «історія як суспільна наука сприяє реальному самопізнанню і викоріненню забобонів. Ми намагалися, — сказав далі Павлов, — по можливості розкрити загальні закони розвитку». Розглядаючи Росію, як европейську країну, промовець далі зазначив, що в Европі, коли віджили старі установи, наставали революції, спершу в думках, а потім і в дії. Російський централізм віджив у 1812 р., а опісля прийшов його моральний занепад. Далі П. Павлов закликав студентів нести просвіту в широкі маси населення та підкреслив значення університетів, як маяків серед російської темряви. [16]

Крім університетських викладів А. Свидницький далі продовжував самоосвіту. У Києві він мав змогу багато читати [17] і обговорювати з колегами та друзями різні історичні питання. Тут його світогляд набрав конкретних форм.

З уваги на подібність поглядів на минуле України з В. Антоновичем, було б дуже спокусливим віднести цю подібність на рахунок впливів його на Свидницького. Однак цьому протиречать деякі факти, а зокрема самі спогади В. Антоновича. У своїх спогадах про Свидницького, В. Антонович дуже ясно зазначає, [18] що під час першої стрічі А. Свидницький проспівав йому пісні «Уже літ більш двісті» і «В полі доля стояла». Ця зустріч відбулася за декілька місяців до виїзду Свидницького з Киева у 1860 році.

Щоправда вони протягом короткого знайомства дуже зблизились. [19] а цьому сприяло не лише те, що обидва походили з Правобережжя і зазнали в дитинстві певних польських впливів, але й близькість поглядів на різні соціяльні, національні, освітні та історичні питання .Зупинимося тепер на концепції Свидницького в галузі історії, як вона проявляється у його віршах.

4.

У даному разі нас цікавлять такі вірші Свидницького: «Горлиця», [20] «Уже літ більш двісті», «Україно, мати наша», «В полі доля стояла» і до певної міри «Коли хочеш нам добра». [21]

Горлиця жила собі в лісі на волі, але захотілося їй між людей, «запахла слобода». Тоді почалася біда, — появилися різні вороги, а нарешті її зловили й посадили в клітку. Вірш закінчується дуже несподівано:

Не шукала горлиця слободи,
Але наші прадіди, і діди.»

Цензура викреслила ці рядки, а вони-то, власне кажучи, й дають розгадку цілому віршеві. Нема сумніву в тому, що Свидницький хотів ним сказати. Україна жила свобідним життям далеко від сусідів, а потім ми почали шукати контактів з Варшавою і Москвою і попали в полон та й сидимо дотепер у неволі. Треба віддати належне цензурі, яка зовсім правильно розшифрувала зміст вірша.

Національний момент пов'язаний у Свидницького дуже сильно з соціяльним. У вірші «Україно, мати наша», початкові рядки якого запозичені з Шевченка, описано нужду місцевого населення у порівнянні з життям панів, яким треба . . .

«Хіба стрічки на карк білий [22]
Червоної бинди?
З'явись з'явись Залізняче,
Та на Вкраїну вийди!»

Згадка про Коліївщину, чи про одного з її ватажків не випадкова. У іншому вірші «В полі доля стояла» маємо революційний заклик до різні ворога.

«Гострі ножі, аж горять
На панів та на царя».

Слова «панів та царя» І. Франко пропустив у друкові, але М. Сиваченко їх реставрував за рукописом. [23] Що так воно було в оригіналі доказує й лист М. Драгоманова до І. Франка, де говориться, що Свидницький додавав до своїх пісень «куплєти про ножі на царів та на панів» (цитований уже лист від 28 грудня 1885). У повному тексті цього вірша крім рядків про ножі, що «Мочені, купані у городі Умані» є ще додаток, якого нема у варіянті Франка-Антоновича:

«Ми в Умані бували
І про Умань чували,
Про Гонту, Залізняка,
Про Галайду і Харка.» [24]

Тут, як бачимо, до історичних постаей приміщано ще й героя Шевченкової поеми «Гайдамаки». У вірші «Коли хочеш нам добра» є за-

клик ходити «від двора до двора» і усовіщати панів, щоб вони взяли участь у загальному революційному рухові поки ще час.

З цих віршів ми бачимо, що Свидницький добачав ідеал у гайдамацькому русі, який об'єднав національний, соціяльний і релігійний моменти в своїй боротьбі.

Найвідомішим віршом-піснею Свидницького є твір «Вже більше літ двісті». Його дотепер співають як народню пісню на Україні, звичайно, коли близько хтось не підслухує. Совєтською цензурою він заборонений. У пісні українець-козак ходить понад Дніпром і викликає волю, яка від часів Богдана Хмельницького «в ярмі, у кайданах». І в цій пісні маємо заклик:

«Кинь плуг, козаче, бери ніж,
Та де здиблеш воріженька, там і ріж!
Тоді всі янголи,
Сам Бог святий з неба
Вернуть твою волю
З неволі до тебе.
Гей, ти, Богдане, гетьмане,
Запродав ти Україну і мене».

А. Свидницький не перебирає у виразах — він закликає:

«Зроби з серпа синс,
А з коси шаблюку,
Души вороженька,
Де здибав гадюку, —
Ой, души браге, ріж, коли,
Щоб не смердів на Вкраїні — запали».

І в цьому вірші з'являється Залізняк:

«Ой, Залізняче! Де ж ти? Де?
Промов хоч словечко до людей.
Промов, як за тебе
Ножі освятились,
Як голови людські
По майданах котились»,

а далі у вірші маємо заклик до вояків кидати царську службу і «Україну боронить».

З цих цитатів можна досить ясно уявити собі концепцію Свидницького минулої історії України. Внаслідок Переяславської угоди 1654 року Україна попала в московську неволю, а козаки забули воювати і перекували ратища на серпи, а списи на леміш. Лише гайдамаки зуміли виступити з гострим протестом і взятися за зброю, тож з них і треба брати собі приклад, бо лише цим шляхом може Україна повернути собі волю, вирізавши всіх ворогів. З цією концепцією в'яжуться заклики назад перекувати рала на списи. Але тут ми вже виходимо поза межі історичних концепцій і переходимо в сферу його політичного кредо, а це до нашої теми не належить.

5

Наскільки ця концепція близька до історичної концепції молодого В. Антоновича, можна побачити з віршів, які В. Антонович свого часу (напочатку 60-х років) надрукував під псевдонімом на сторінках одного галицького часопису. Звичайно, з поетичної точки зору, ці вірші не мають значення, але як ілюстрація до історичної концепції української передової молоді 60-х років минулого сторіччя, вони досить цікаві.

У першому вірші описано козацьке військо:

«За волю, за славу, за нашу родину
Вони буйні голови клали;
І волю безмежну, і славу безкраю
Вони добули головами
І марно пустили кривавий добуток,
Не хтіли ділитись з братами.
І згинула, счезла лицарська родина. —
Пішла ворогам на поталу, —
І горде лицарство своїми ж руками
Собі ж таки яму придбало . . . »

У цьому вірші висловлено критику козацтва, а зокрема впровадження соціяльної нерівности, гордість, сварка між собою. У другому вірші присвяченому гайдамакам відчуваємо вже повну симпатію без критики:

«Встануть вовки-сіроманці,
Залізні люди старини,
Твої останні, Україно,
Та найвірніші сини! . . .
Останні голови поклали
Вони за кривду свого люду,
Щоб правду боронить та волю,
Страшного не лякатись суду . . . »

Гайдамаки забрали з собою в могилу «правду лиш та силу», читаємо далі у вірші, який трохи систематичніше, ніж у віршах Свидницького, але без того захоплення і запалу, подає ті самі основні історичні концепції, які ми здибали й у Свидницького. Однак, на цьому не кінчається паралеля між обома діячами, як ми зараз же побачимо, перейшовши назад до нашої теми.

6.

Ми бачили, що в своїх піснях-віршах А. Свидницький подавав концепцію в першу чергу останньої доби козацької України, при чому ідеалом Свидницького була гайдамаччина. У

той час також інша передова молодь поділяла ці думки, як ми бачили з паралелі з віршами В. Антоновича. Гайдамацьких ватажків Гонту й Залізняка згадував Свидницький і в своїх нарисах, писаних наприкінці 60-х і напочатку 70-х років в «Киевлянине». [25]

Але цим далеко не обмежується зацікавлення Свидницького нашим минулим. Збираючи етнографічний матеріял і з власного досвіду знаючи добре фолкльор Поділля і Полтавщини та південної Чернігівщини, А. Свидницький не міг не звернути уваги на колосальні ріжниці у побуті, у мові, у звичаях, а навіть в расових рисах.

Свого часу М. Зеров слушно підкреслив, що Свидницький свій твір «Люборацькі» немов розповідає «невеличкому гурткові своїх миргородських знайомих», [26] при чому він докладно пояснює незрозумілі слова і чужі звичаї, адже ж «хто не був по той бік Дніпра, не зна України тогобіцької», як писав сам Свидницький. [27]

Звичайно, Свидницький не міг не поставити перед собою питання, звідкіля походять ці ріжниці. Відповідь він шукає у старих, передісторичних часах. «Різні спадки стародавнини, що старші від самого Києва, що пережили все — все пережили що було, що минуло і чому не вертатись». [28] Тоді територію України заселяли різні племена з різними звичаями, які вони передали своїм нащадкам. З цього погляду цікаві думки висловив Свидницький у нарисі «Великдень у подолян». Цей нарис починається такими знаменними словами:

У стародавні часи, в межах України жили, як відомо, різні племена, і кожний з цих народів мав свої звичаї і закон свій. Різність народів, від яких походить нинішнє населення України, відчувається ще і в наші часи.» [29]

Далі Свидницький порівнює расовий тип подолян і полтавців і додає:

«Усе це, очевидно, в давні часи було різне і наглядніше, але більше чи менше згладилось; об'єдналось же тільки під впливом пізнішого ходу історії, — того, що під ним склалась і скріпла наша українська народність». [30]

Далі Свидницький підкреслює різні звичаї на Поділлі та на Полтавщині. Звернувши увагу на той факт, що деякі звичаї зустрічаються в одному районі України, а натомість зовсім не зустрічаються в іншому, дослідник приходить до висновку, що

«якби можна було уточнити межі, поза які не виходить дане святкування, звичай, тощо, то можна було б пізнати і кордони, в яких жило те, чи інше плем'я. Роздрібленість цих племен, разом з другими причинами, наклали особливу печать на різні місцевості і сприяло творенню нових розбіжностей у нашому народі, загладжуючи деякі риси єдности і створюючи інші відтінки, які раніше не існували». [31]

Беручи на увагу, що до того часу було мало спеціялізованих праць, А. Свидницький приходить до висновку, що майбутні дослідники мусітимуть присвятити свою увагу окремим районам України, охоплюючи всі сторони життя даної місцевости:

Усе це вкупі творить необхідність окремо описувати різні місцевості нашого краю. Без таких спеціяльних праць ми ніколи не будемо знати ні його, ні його особливості». [32]

Як знаємо, далеко пізніше, уже будучи професором, В. Антонович звертав окрему увагу на дослідження поодиноких районів України та їх історії. Ця думка, як бачимо, зародилася також у Києві між нашою молоддю початку 60-х років минулого сторіччя.

Звичайно в деяких випадках погляди Свидницького можуть виглядати спірними або вимагатимуть додаткових пояснень чи уточнень, але взагалі його погляди на спадщину досить реалістичні. Сьогодні ми, щоправда, обережніше підходимо до поглядів про надзвичайну стародавність звичаїв і переказів, маючи докази на те, що деякі з них надто змінялися і підпадали творчому перетворенню в пізніших часах, але все ж такі думки, як наприклад положення Свидницького, що наші «народні віруванння це решткі релігії наших предків», [33] дотепер не позбавлені певної слушности, зокрема, коли мати на увазі праці Фрейзера, Кассірера, Брюла та інших, які дали нам цінні синтетичні праці про думання примітивної людини.

Також у негативному відношенні світогляд А. Свидницького збігається з світоглядом його ровесників, а навіть попередників на Наддніпрянській Україні. Маємо на увазі певну нехіть звертатися до княжої доби. У той час, коли галицькі письменники постійно залюбки писали повісті і драми з життя княжої України, а на галицьких сценах до постійного репертуару належали драми з князівською тематикою, то на східніх землях традиція козаччини (і гайдамаччини) витиснула майже зовсім традиції княжих часів.

Це зрозуміло, адже ж Галичина жила ще в XIX столітті феодальними традиціями княжих часів, [34] в той час, коли Наддніпрянська Україна була надто міцно вкорінена в козацьких традиціях. Цікаво, що А. Свидницький (та й С. Руданський), які своїми побутовими манерами, мовою, звичаями та польськими впливами

ми мають дуже багато спільного з галицьким Поділлям, у ідеологічній сфері цілковито йдуть шляхами наддніпрянської молоді тих часів.

7.

Свидницькому явно не таланило! Недарма у своєму листі до близького приятеля П. Єфименка Анатоль Патрикійович виливав своє горе (серпень 1862 р.):

Попереду був час, та кошту не було, а тепер кошт є, та часу нема. Все не по-людський. Тим-то й роблю, що можу, аби з світа не піти, не зоставивши сліду . . . Відцуравшись всього, можна жити спокійно і затишно, а такому, як я, що робив би та читав би, це місце не годиться, бо часу не дає: все їздь та їздь. На місяць чи й буде 5-6 день таких, що дома доведеться просидіти, а то все в дорозі. Яка тут робота . . . з мене не буде вже пуття. Так і загину на белетристиці, хіба ще який учебник напишу. Коли б хоч що-небудь, бо дуже тяжко, мавши сили, нічого не зробити. А опуститись так легко в сім закутку! . . . » [35] .

Перед тим, наприкінці 1860 року, коли він втратив надії здобути проші на студії, Свидницький здав іспит на учителя народньої школи і переїхав у Миргород де пробув до літа 1862-го року, коли став на працю в акцизі. Коли у 1868 році його звільнено з праці (мабуть за алькоголізм — згадаймо слова Свидницького «а опуститись так легко в сім закутку») Свидницький після короткого перебування в Одесі переїздить до Києва, де при допомозі О. Кістяківського і В. Антоновича повертається до історичної праці.

Його призначено помічником завідувача архіву Київського університету. Фактично він мав обов'язки вченого архіваріуса. Посада не була надто добре платна, а крім того під впливом нещасливого подружнього життя та алькоголізму він став терпіти від галюцинацій і від нервового розладу. Все ж таки за неповних два роки своєї праці в архіві Київського університету він «науково описав багато архівних матеріялів» [36]. Дослідник його творчости М. Сиваченко зазначає, що Свидницький «ставився старанно до своїх обов'язків ученого архіваріуса, ретельно складав описи старовинних актових книг». [37]

445 актів, списаних А. Свидницьким, вісім років після його смерти видав київський центральний архів. Це видання **«Опись актовой книги Киевского центрального архива Но. II.** (Книга житомирская гродская, записовая и поточная 1609 г.) Составил А. П. Свидницкий (Официальное издание архива) Киев. В университетской типографии 1879», вийшло під редакцією Н. Бунге. Це був останній твір А. Свидницького, дуже спеціяльний, але виконаний фахово і ми можемо лише пошкодувати, що лиха доля забрала його так рано (на 37-му році життя) в могилу. Одним з численних парадоксів життя Свидницького лишиться той факт, що як і в інших ділянках, всупереч тому що він був «недоучком» (А погано бути недоучком!) [38] його вклад у історію позначений незвичайно солідною архівною науковою працею. Тому тема А. Свидницький як історик і не позбавлена глузду .

---

1) На окрему увагу заслуговують дві праці: В. Я. Герасименко, Анатолій Свидницький, літературний портрет. *Київ 1959 і М. Є. Сиваченко,* Анатолій Свидницький і зародження соціяльного роману в українській літературі, *Київ 1962.*

2) В. Станіславський, Недруковані твори А. П. Свидницького, *Науковий Збірник УАН, 1926, стор. 164-167; М. Антонович,* Нотатки про Свидницького, II. Свидницький — поет. «*Розбудова Держави*», *1957, ч. 20, стор. 11-15. М. Є. Сиваченко, op. cit., стор. 39*

3) Незадовільною треба назвати статтю В Герасименка, Зв'язки А. П. Свидницького з революційним рухом. «*Жовтень*», *1957 ч. 12, стор. 116-119.*

4) В. Герасименко, Свидницький — методист. «Українська мова в школі», Київ, 1958, ч. 3, стор. 154-158.

5. І. А. Зубковський, Анатоль Свидницький у Миргороді, «*Література*» *І. Київ 1928 стор. 154. Очевидно, Зубковський мав при тому конкретне завдання добитися кращого приміщення і визначення коштів для бібліотеки, а тому він на тій справі зупинився досить докладно.*

6) Є. Філь. Матеріяли до біографії А. Свидницького, Записки Іст. - зілол. відд. УАН, кн. 5, Київ 1924-25, стор. 34 наводить цитату з клірових записів Гайсинського пов. за 1841 р., де про о. Патрикія Свидницького пишеться. «дьячковський сын, обучался при церкви читать, петь и церковному уставу», а хоч далі й говориться про те, що він «чтение, пение и катехизис хорошо знает» та, що він добре виконує обов'язки священника та визначається доброю поведінкою, то читаючи в тих же клірових записах за 1840 р,. що о. Патрикій «прочитал книгу Иеремии Пророка (там же стор. 38) мусимо погодитись з М. Зеровим (До джерел, Краків-Львів 1943, ст. 88189), який порівнює о. Патрикія з священиком Франка у «Панських жартах». Проте, читати о. Патрикій таки любив і не обмежувався, мабуть, лише богословськими творами бо маємо вістку, що о. Патрикій зібрав чималу бібліотеку переважно з польських книг (В. Герасименко, А. Свидницький, стор. 7, на підставі неопублікованих матеріялів).

7 О. Конисский у передмові до «Люборацьких», Київ 1901 р.

8) А. Свидницький. Твори, Київ 1958, стор. 102

9) там же, стор. 256 і 259.

10) Г. Рудницький, Дело о ношении хлопоманского костюма (справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата). За сто літ, 1929, кн. 2, стор. 122-134.

11) Окрему статтю можна було б написати про широке зацікавлення на Україні історичним минулим протягом цілої першої половини XIX стол. та й пізніше. Фактів є стільки, що спеціяльно доказувати це положення не доводиться Широко розповсюджене твердження про те, що Руданський лише переспівував «Історію Ру-

сов» вимагає також значних коректив. По-перше це питання належно не вивчене, а по-друге у деяких його історичних творах ясно пробиваються також інші впливи. Так, наприклад, в «Івані Мазепі» є сильні впливи Пушкінової «Полтави», хоч концепція Руданського зовсім інакша.

12) М. Сиваченко, op. cit., стор. 18-19. Треба було охороняти учнів від «посиленого критицизму, довільного систематиму і від політичних небажаних висновків».

13) op.cit., стор. 14.

14) І. Пільгук, Степан Руданський, *Київ 1956, стор. 8.*

15) А .Сивдницький, Твори, *Київ 1958, стор. 411.*

16) Вперше опубліував А. Барабой в «Исторических записках», Москва 1955, кн. 52, стор. 265-266; пор., Суспільно-політичний рух на Україні в 1856-1862 рр., Київ 1963, стор. 27-29.

17) У листі до І. Франка від 28 грудня 1885 р. М. Драгоманов вгадав про брата Анатоля Ісаю, як про людину, яка любила читати. Це ще більшою мірою торкалося нашого письменника, який ше й пізніше у листі до П. Єфименка з серпня 1862 р. згадує, що читає історію Мекалея, історію цивілізації Гізо, історію філософії Куно Фішера і горожанське право Маєра, як бачимо, книжки переважно історичного змісту (А. Свидницький, Твори.

18) (Антонович) В., До біографії А. П. Свидницького, «Зоря», ч. II, стор. 195.

19) У першій половині 1862 року Свидницький принаймні два рази був у Києві (раз їздив туди з Миргороду перед Великоднем, а другий раз уже Козельця). Під час відвідин він читав київській громаді «коротеньку священну історію з катехізмом». Цю річ цензура не пропустила, і вона загинула. На те, що Свидницький бачився особисто з В. Антоновичем вказує інше місце у цьому самому листі до Єфименка: «Антонович буде доцентом історії при Київському університеті. А попереду посилають в Москву в університет, там у Петербург та заграницю. Але тепер він ще в Києві». (А. Свидницький. Твори, стор. 489-490).

20) Вперше друкована в журналі «Черниговские губернские ведомости», *1860, ч. 4; пор. Б. Шевелів, До цензурної історії пісні Анатоля Свидницького «Горлиця». «Україна», 1929, ч. 9.*

21) Усі ці вірші-пісні записав з пам'яті В. Антонович і передавав І. Франкові, який їх і видрукував у Літературно-Науковому Вістнику. 1901. ч. 4 стор. 43-44.

22) В оригіналі пропущено слово «стрічки», але його на підставі докладного вивчення вірша доповнив М. Сиваченко (op. cit., стор. 41).

23) op. cit., стор. 51.

24) op. cit., стор. 53.

25) А. Свидницький, Твори, стор. 245, вперше друковано в «Киевлянине» в 1869 р.

26) М. Зеров. До джерел. Краків-Львів. 1943, стор. 107.

27) Твори, стор. 50-51.

28) op. cit., стор. 359.

29) op. cit., 408.

30) там же.

31) Твори ,стор. 409.

32) op. cit., стор. 410.

33) op. cit., стор. 411. Звичайно ми б це назвали віроюв магічні сили, яка на Україні збереглася подекуди дуже мцно і виродилась у забобони.

34) Неподільне панування феодального світогляду в українській частині Галичини тривало аж до виступу радикального руху у другій половині 70-х років, але й він не зломав живучости княжої романтики (оповідання Опільського, Бірчака, Лепкого, Лотоцького та інших).

35) А. Свидницький, Твори, *стор. 492.*

36) В. Герасименко в передмові до творів А. Свидницького, стор. 13. Пор. Є. Філь, Матеріяли до біографії А. Свидницького, *Записки іст.-філол. відд. УАН, книга V, стор. 40.*

37) А. Свидницький і зародження соціяльного роману в укр. літературі. Київ 1962. стор. 120.

38) Твори, стор. 492.

Любомир Винар

ПОЧАТКИ УКРАЇНСЬКОГО РЕЄСТРОВОГО КОЗАЦТВА

У статті «Проблема періодизації козацької доби»[1]) ми зазначували, що на початку українська козаччина розвивалася в різнородних організаційних формах і етапах, які дуже часто хронологічно покривались, а заразом становили внутрішню періодизацію розвитку козацької організації. Одною з головних козацьких організацій була формація українського реєстрового козацтва, яка постала з ініціятиви і за допомогою литовських і польських урядових чинників та була зумовлена зовнішніми і внутрішніми та мілітарно-стратегічними факторами.

Українська сучасна історіографія прийняла погляд М. Грушевського, що до половини XVI-го століття українське козацтво «не представляє із себе ніякої замітної, скількинебудь організованої суспільної верстви» і що козацтво в ті часи було більш «заняття, як суспільна позиція»[2]). Студії і дослідження початків українського реєстрового козацтва вказують на деякі неточні заключення Грушевського і його школи в оцінці суспільного статусу і ранньої діяльности української козаччини. На нашу думку, аналіза початків реєстрового козацтва допоможе нам наблизитися до повнішого схоплення суспільного характеру і ролі українського козацтва в XVI-ому столітті.

Питання організації українського козацтва на державній службі обговорювалося вже в ранніх 1520-их роках. В 1524-ому році великий литовський князь Жигмонт I дораджував україньс-

1) Л. Винар, «Проблема періодизації козацької доби», Український Історик, ч. 1 1963 ст. 5

2) М Грушевський Історія України-Руси, *т. VII ст. 82*

ким старостам і панам, «що було б добре, якщоб там тисяча або дві людей козаків на Дніпрі мешкало, може була б від них знаменита і більша послуга і оборона державі»[3]). На увазі малося перш за все оборону держави перед татарськими нападами. Із сучасних документів довідуємося, що Жигмонт наказав «державцю річицькому Семену Полозовичу і Криштофу Кмитичу зібрати козаків і піти Дніпром на Низ» на його службу. За це Жигмонт обіцяв їм дати «на страву», а для козаків кількадесять кіп грошей і одежу. Полозович і Кмитич зібрали чимало козаків і стояли з ними довший час у Києві, але «ані їм самим ані для козаків не прислано ні одного пенязя» [4]). Не одержавши обіцяної заплати козаки розійшлися, а Кмитич і Полозович із малою дружиною козацькою залишилися на службі вел. князя — проте про діяльність цього малого відділу не збереглося жодних вісток. Одначе відомо, що Жигмонт І запропонував Раді Панів організацію козацького війська для оборони південних границь України. Це була перша спроба вербування козацьких відділів, в ініціятиви державних чинників.

Пропозиція Жигмонта про кількатисячний козацький відділ не була зреалізована. Проте знаємо, що в тому часі існували відділи козацькі на службі визначних дворян, князів і їнших представників провідної верстви. Ці відділи не слід уважати за реєстрові формації, які постали пізніше. Одначе вони могли мати вплив на приспішення організації реєстрового козацтва.

У 1533 році на Пйотрковському соймі черкаський староста Остафій Дашкович запропонував дуже подібний проект. Він радив, щоб на Дніпрі держати приблизно дві тисячі козаків, яким спеціяльний козацький кінний відділ доставляв би боєприпаси і провіянт. Рівночасно він припадав, що було б доцільно на деяких дніпрових порогах побудувати замки, які стали б зав'язком майбутніх міст. Головним завданням козаків було б боронити дніпрових перевозів від татар. 4). Порівнюючи проект Дашковича і Жигмонта, бачимо дуже багато спільних рис, так, що дуже можливо, що черкаський староста піддав був Жигмонтові ідею організації козацьких відділів ще в 1520-их роках. В кожному разі слід зазначити, що Дашкович був одним із перших, який думав про регулярні козацькі відділи на дніпрових порогах. Проекту Дашковича не зреалізовано, хоч, як зазначує польський історик Яблоновський, «всім подобалася порада, але нічо з того не вийшло». Причина неспроможности литовської Ради Панів і Жигмонта створити козацькі відділи для боротьби з татарами лежить перш за все в фінансовій неспроможності в цьому часі оплачувати козацьке військо і будувати нові замки і міста на дніпрових островах. З наведених проектів виразно бачимо, що литовські державні чинники були дуже добре поінформовані про воєнний потенціял української козаччини і хотіли його використати для відсічі татарам. Отже основна причина організації козацтва урядовими чинниками в 1520-их і 1530-их роках лежала перш за все в мілітарно-стратегічній площині. Намагання литовської Ради Панів організаційно оформити українську козаччину наглядно свідчить, що вже в 1520-их роках козаки представляли з себе замітну мілітарну силу, яка саме в першій половині XVI-го століття кристалізувалася в нову суспільну верству.

Тимчасом посилюється протитатарська боротьба незалежних козацьких дружин, а крім того козаки починають свої наїзди на Молдавію, яка в тому часі була під турецьким протекторатом. У сучасних документах (5) знаходимо багато скарг султана на «свавільних людей» з України, які наїжджають на Очаків, Білгород, Тягиню, Молдавію, убивають татарських чабанів і руйнують їхні улуси. Султан Сулейман вимагав від Жигмонта покарання тих нарушників турецько-польського перемир'я і дружби, а заразом погрожував зірванням приязних відносин. Розріст козаччини неконтрольованої литовськими і польськими державними чинниками, численні скарги із Константинополя і Криму — мали безпосередний вплив на перший урядовий наказ (не пропозицію) із 1541-ого року в справі примусової реєстрації козаків, які проживали в Києві, Каневі і Черкасах. Основна причина реєстрації лежала не в організації козацького війська для протитатарської боротьби, а навпаки, для стримування протитатарської діяльности козаків і контролю розросту козацького руху. Жигмонт І розіслав спеціяльні обіжні листи до пограничних старост у справі переведення обовязкової реєстрації козаків, а також у справі здержання козацьких походів. У листах Жигмонта до черкаського старости кн. Андрія Глібовича Пронського з 21-ого липня і 17-ого серпня 1541-ого року знаходимо деякі подробиці інформації про запляновану реєстрацію. 6).

3) И. Каманин, «К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого», Чтения Истор. Общ. Нестора Летописца, кн. 8, 1894, ст. 81

4) Бельскі, «Хроніка», ст. 1059.

5) Жерела до Історії України-Руси, т. VIII. Львів 1908, чч. 1, 2, 3, 4, 6, 7. ст. 1-7.

6) Обидва листи надруковано в праці А. Яковлев «З історії реєстрації українських козаків в І-ій половині XVI-ого віку «Україна», т. І. січень 1907, ст. 271-274. Також Акты Ю.-З. Россіи т. І. ч. 105.

Ці листи також свідчать про тісну співпрацю українських старост і взагалі української аристократії з козаками. В першу чергу Жигмонт робив закиди Пронському, що він не звертав уваги на його попередні листи в справі козаків, не здержував козацьких нападів на татарські посілості, а навпаки, їм допомагав, мовляв «Вьі для своего пожьітку дозволили есте козаком на влусьі татарскіе наьзджати и шкодьі им чинити». Внаслідок козацьких походів «реч посполита великий впад прьіймуеть», як також є загроза зірвання польсько-татарських добросусідських зносин. В дальшому вел. князь пише, що висилає свого шляхтича Стрета-Солтановича до Києва, Черкас і Канева, щоб списав козаків у реєстр під строгим наглядом старости. У другому листі з 17-ого серпня Жигмонт ще більше підкреслював примусовий характер реєстрації, а також наказував, щоб староста контролював козацькі «промисли» (дозвіл на «рьібьі і бобрьі») і не допустив до козацьких наїздів. Козаків, які наважилися б наїздити на татарські посілості, князь наказував карати на горло або відсилати до нього.

Як бачимо, в протилежності до перших спроб організації козацтва, реєстрація з 1541-ого року мала примусовий, а не добровільний характер.

На жаль, не дійшли до нас жадні документи про успіх поїздки Стрета Солтановича, як також про саму реєстрацію. У кожному разі знаємо, що спроба реєстрації козаків із 1541-ого року не вдалася і була яскравою ілюстрацією слабосильности литовсько-польської політики супроти нагального росту козацького руху.

На думку Грушевського в тих часах було тяжко списати реєстр, бо «поняття «козака» в середині XVI-ого століття було дуже широке і неозначене. Такої верстви людей не було»[7]). Тяжко погодитися із висновками Грушевського, бо саме в першій пол. XVI-ого століття формувалася та верства, яка (de iure) не була ще визнана литовською владою, але (de facto) вже існувала декілька десятків років. І саме урядовий циркуляр із 1541-ого року уважаємо за перший серйозніший урядовий документ, який саме стверджував існування козацтва, як окремої верстви населення. Українська козаччина вилонилася із усіх суспільних верств населення України і саме тому на перший погляд поняття козаччини, як каже Грушевський, було широке і невиразне. Проте це був ранній період української козаччини, в якому вона почала формуватися в окрему суспільну верству.

Автор уважає, що реєстрація козаків із 1541-ого року не удалася перш за все через її примусовий характер. Литва і Польща намагалися, як це вдало відмітив Яковлів, «поставити під урядовий догляд незалежну, не визнаючу жадної влади над собою чисельну клясу промадянства»[8]).

Проте в першій подовині XVI-ого століття не вдалося владі перевести в життя реєстрації українських козаків, які дальше продовжували свою протитатарську діяльність і зовсім ігнорували протизаходи литовського уряду. Наступні 1540-і і 1550-і роки знову ж виповнені численними турецькими і татарськими скаргами[9]) на козацькі наїзди, які значно скріпилися за допомогою кн. Дмитра Вишневецького —засновника козацької твердині на острові Мала Хортиця[10]). Українські землі в свою чергу були ареною періодичних татарських наїздів, які спричинювали обезлюднення українських південних земель, як також економічну кризу. За відносно короткий час українська козаччина своїми власними силами стала офензивним протитатарським чинником і з огляду на мілітарну слабість Литви і Польщі перебрала в свої руки оборону українського населення перед татарськими наїздами.

Дослідникові буде цікаво прослідити литовсько-польську реакцію на зріст военного потенціялу української козаччини.

Отже в 1550-их і 1560-их роках Литва і Польща старалася за всяку ціну зупинити ріст козаччини. Це їм не вдалося осягнути, подібно, як в попередніх роках. Слід зазначити, що по унії з 1569 року, козаки теоретично перейшли під владу польських коронних гетьманів. Згодом це мало замітний вплив на посилення польської протикозацької боротьби.

В 1568 році бачимо чергову спробу вел. лит. князя притягнути козаків на державну службу. Жигмонт-Август адресував листа до «подданих нашим козакамь тьім, которьіе зь замков и месть Украинньіхь зьіхавши, на низу перемешкиваютьь»[11]). Він приказував, щоб козаки покинули Низ і їхали до княжих замків де «знайдет ся вамь служба наша, за которую жаловане каждьій зь вась оть насьь одержить, кедьі тое свавольности поперестанете». В разі непослуху і дальшого перебування на Низу — козаки мали бути покарані. Проте не маємо жадного документу, який потверджував би, що козаки позитивно відгукнулися на це візвання

7) *Грушевський*, цит. пр. *ст. 109*

8) *Яковлів*, цит. пр. *ст. 266.*

9) Жерела, *цит. пр. чч. док. 12, 13, 14, 15, 16, 19, 20, 21, 22. ст 17-39.*

10) *Л. Винар, «Князь Дмитро Вишневецький»*. Сучасність, *ч. 10. 1963. ст. 99-101*

11) Архив ЮЗ России, *III, I, с. 3*

і зголосилися на службу. Дуже можливо, що в тому часі вже існувала за порогами козацька Січ на одному із Дніпрових островів.

Перша вдала спроба реєстрації українського козацтва припадає на 1574-ий рік в якому вдалося коронному гетьманові Юрію Язловецькому на виразний наказ Жигмонта-Августа, зорганізувати відділ реєстровців, який начислював 300 козаків. І хоча кількістю цей відділ не становив великої вартости, проте це був перший вдалий почин польського правительства, який згодом мав далекойдучі наслідки на організацію реєстрового козацтва. Першу вістку про організацію козацького відділу знаходимо в королівському листі із 5-ого червня 1572-ого року, в якому король наказував Ю Язловецькому зорганізувати відділ із низових козаків, який був би на королівському удержанню. 12). Козацький реєстр із 1574-ого року вирізнявся різко від попередніх спроб литовського уряду. В першу чергу козаків увільнено від присудів льокальних урядів і підчинено владі «козацького старшого», яким спершу був сам коронний гетьман, а згодом білоцерківський шляхтич Ян Бадовський. Про Бадовського не збереглося багато вісток. Знаємо, що за своє старшування над козаками він одержав від короля дозвіл на свобідне шинкування і, що його посілості в Білій Церкві були звільнені від льокальних податків. Натомість козаки одержували з королівської скарбниці по два і пів золотого на три місяці, окрім сукна. Назагал в сучасних документах не подано докладно компетенцій Бадовського по відношенню до козаків — проте також не знаходимо жадних документів про незадоволення козаків з їх «старшого». Можна догадуватися, що Ян Бадовський був типом покозаченого польського шляхтича, який не відносився ворожо до козацького руху. На думку Крип'якевича «його громадські ідеали були ідентичні із змаганнями козаччини». Козацька реєстрація із ранніх 1570-их років була значним кроком вперед у формуванні козаччини, як окремої легалізованої суспільної верстви. Увільнення козаків від присудів льокальної адміністрації виразно свідчить про певні уступки уряду, який мусів числитися в тому часі з вимогами українського козацтва. Про діяльність цього відділу не донеслися жадні вістки. Дуже можливо, що за деякий час він самоліквідувався.

Слідуюча спроба козацького реєстру належить королеві Стефанові Баторому, якого українська козацька історіографія і польські хронікарі уважали головним організатором козаччини»[13]).

В літописі Самовидця читаємо, що «При Стефані Баторію, королі польськім, 1576 р. козаки устроєні в ліпший лад. Він ізза їх мужества поставив сам їм гетьмана, дав їм хоругву, бунчук, булаву і печать із гербом, се є лицар із самопалом, на голові ковпак перекривлений і ріг при боці. І той же кор. Баторій і старшину військову у них утворив: обозних, суддів, писарів, асаулів, полковників, сотників, атаманів і ще дав козакам крім їх старинного города складового Чигирина, Терехтимирів з монастирем для зимових кватир, а платив кождому козакови на рік по червоному золотому і по кожусі»[14]).

Тут маємо до діла з одною із визначніших історичних легенд, яка на довгі роки вкорінилася в українську і польську історіографію. Про те історична критика кінця XIX і початку XX-го століття вповні розкрила легендарне підложжя цеї вістки. В працях З. В. Стороженка, В. Яроша, О. Яблоновського, В. Доманицького, М. Грушевського, І. Крипякевича і інших істориків знаходимо правдиве насвітлення козацької реєстрової формації за часів Баторого. Так звана «Реформа Баторого» була перш за все похідною тодішньої політичної кон'юнктури. Туреччина ввесь час пригадувала йому зобов'язання супроти Порти, а султан часто грозив, що сам вибереться проти козаків, якщо Баторий не може собі сам з ними дати ради. Причиною турецьких погроз були перш за все часті козацькі походи на сусідню Молдавію, які підважували авторитет турецької влади в цілій середущій Европі. Отже треба було «про око», як пише Грушевський, щось зробити — так повстала пізніш роздута «Реформа Баторого», себто повторення із деякими змінами заходів Жигмонта — Августа і Язловецького.

Аналізуючи генезу «козацької реформи» Баторого слід згадати про два козацькі посольства до короля із 1576-ого і 1578-ого років. Вже сам факт козацьких переговорів із польським урядом свідчить про зацікавлення певних козацьких кругів реєстровою козацькою формацією. Вони мабуть були прототипом пізнішої козацької проурядової партії. Найбільш правдоподібно ці козаки репрезентували людей, які служили в ранішому козацькому реєстрі. Треба рівно ж згадати, що хан радив королеві, щоб козаків взяв на державну службу і тим самим контролював та не допускав до протитурецьких і протитатарських наїздів. З другого боку приходило до зудару з Москвою, в якому ко-

12) Акты ЮЗ Р II ч 149

13) І. Крипякевич, *«Козаччина і Баторієві вольности»*. Жерела, *цит. пр. ст. 32.*

14) Летопись Самовидца, *Москва 1841, ст. 2-3.*

зацька зброя могла відіграти рішальну роль. Взявши це до уваги, Баторий, як зручний політик, вирішив розбудувати козацький реєстр. Умову між королем і козаками т. зв. «postanowienie z Nizowcy» заключено 16-ого вересня 1578-ого року[15]) та вона являлася органічним продовженням ординації Жигмонта - Августа.

Що ж нового вносила ординація Баторого в козацьке життя?

В першу чергу збільшено козацький реєстр до 500 людей, а згодом до 600. Збільшення числа козаків в реєстровому відділі мало деякий вплив на поширення ідеї реєстрового козацтва між населенням. На місце Юрія Язловецького козацьким старшим назначено черкаського старосту Михайла Вишневецького. Його помічником став покозачений шляхтич Ян Оришовський, а писарем мадяр Янча Бегер. Згодом Ян Оришовський перебрав майже всі функції Вишневецького.

Згідно із договором козаки мали зложити присягу вірности Вишневецькому, а рівночасно їм заборонювалося ходити на Молдавію і інші турецькі посілості. За свою службу підчас війни вони одержували шість кіп литовських грошей і сукно. Вже Крипякевич відмітив, що і в цім договорі було дуже неясно означене правно - політичне становище козаків, мовляв «мають мати те, що мали за бл. п. Жигмонта - Августа, короля і попередника нашого, тим способом і з цею вольністю, як тоді було» [16]). Отже слід застановитися над тими «вольностями» — себто козацькими правами. В першу чергу розходиться про увільнення козаків від присуду королівських урядників, увільнення від податків і признання дідичности козацького маєтку. В обороні цих прав козаки вислали спеціяльне до короля посольство. Баторий схвалив козацькі постуляти, про що маємо королівську грамоту з 9-го квітня 1582 р.[17]).

Отже можемо відмітити черговий етап легалізації нової суспільної верстви — козаччини, польською владою. Другий важливий момент нової козацької реєстрації — це надання козакам на власність Терехтимирова із Зарубським монастирем. Чигирин і Батурин, про яких згадувала історична легенда, ще в тих часах не існували. Подібно як козацька твердиня Д. Вишневецького на о. Мала Хортиця відіграла значну ролю в консолідації і в організації запорозького козацтва, так дуже подібну ролю відіграв Терехтимирів в організації українського реєстрового козацтва.

При цій нагоді зазначуємо ще один аспект історичної легенди, яка змалювала Баторого, як творця козацьких старшинських урядів, полковника, сотника, отамана, судді, обозного та інших чинів. Звичайно це витвір фантазії творців історичної легенди. В сучасних документах є лиш згадка про «гетьманів», «справників» і «молойців». Якщо ідеться про правдиву структуру реєстрового відділу підчас московської війни — то її знаходимо в переписі козацького відділу із 1581-ого року. Відділ очолював «поручник козаків низових запорозьких низових» Ян Оришовський при якому був прибічний відділ зложений із 30-ох людей. Головний корпус складався із 500 козаків, які були поділені на десятки із своїми отаманами. Про інші козацькі уряди не згадується. Ми схильні уважати, що Баторий перебрав в основному організаційну схему козацького відділу із попереднього реєстру, а не був жадним реформатором організаційної структури козацького війська. Ще треба згадати, що козаки одержали свій прапор — "vexillum magnum", проте зовсім не знаходимо згадки про інші надані інсигнії — печатку, булаву, літаври і другі ознаки старшинства, про які так широко розписувалися пізніші козацькі і польські хронікарі.

Тепер коротко згадаємо про діяльність козацького реєстрового відділу. В роках 1579-81 реєстрові козаки під проводом Вишневецького і Оришовського брали участь в московсько-польській війні. Вони наробили чимало шкод під Стародубом, Полоцьком і Почепом. В 1582 р. козаки вже були в Україні. Наступну згадку про реєстровців маємо з 1588-го року, коли відділ начислював уже 900 козаків[18]). В часі московсько-польської війни козаки не відбули жадної замітнішої кампанії на молдавські землі, які в попередніх роках були об'єктом сталих козацьких наїздів. Проте вже в 1583-ому році ходили із новим претендентом на молдавський господарський стілець Емануїлом[19]) — а в наступних двох роках на Очаків і Тягиню. Наглядно видно, що королівська ординація не мала замітнішого впливу на козацьку діяльність.

Намагання Баторого позитивно розв'язати козацьке питання в рямцях польської держави у формі реєстрового козацтва показалося безуспішним, подібно, як і в попередніх роках. На-

15) *Ignacy Polkowski* Sprawy wojenne krola Stefana Batorego ... z lat 1576-80 (*Acta historica res gestas Poloniae illustrantia, t. XI.* 1887) *Nr.* 101 *pp.* 144-145.

16) *Крипякевич* цит пр., *ст 34.*

17) Жерела, *цит пр., ст. 53. док. ч. 54.*

18) *Gorski.* Historya piechoty polskiej. *Krakow* 1893, *p.* 36.

19) *Докладніше про молдавські походи козаків в нашій недрукованій праці «Походи українських козаків на Молдавію в другій половині XVI-ого століття»*

томість козаки зуміли в короля виєднати спеціяльні привілеї, які в певній мірі легалізували козаччину, як окрему суспільну верству. І з цього погляду т. зв. «Баторієві вольности» мали заміт-ний вплив на розвиток українського козацтва взагалі, а реєстрового зокрема.

В українській історіографії є різні насвітлення ролі реєстрового козацтва в загальному розвиткові української козаччини. Крипякевич уважає, що реєстровці стали зародком пізнішої угодової козацької партії, яка ішла на компроміс з Польщею, а тим самим «солідарність та сила козаччини пропадала» і це відразу звело козаччину «з широких филь опозиційности і революційности на мутну воду компромісів»[20]). Голобуцький вважає, що «учреждая реестровое казачье войско, польское правительство намеревалось использовать его прежде всего для борьбы с народними масами Украины»[21]). Думаємо, що при оцінці постання реєстрового козацтва до уваги треба взяти дві справи — в першу чергу намагання Польщі контролювати ріст і діяльність козаччини, а з другої сторони боротьбу козаків за легалізацію свого суспільного статусу в рямцях існуючої Речі Посполитої. Уважаємо, що в XVI-му столітті козаки вийшли переможцями в цім змаганню, бо Польща була заслаба і не зумила підпорядкувати собі козацький рух, а реєстровики за відносно короткий час добилися своїх прав і тим самим положили правну основу під оформлення і легалізацію нової суспільної верстви. В перших трьох чвертях XVI-ого століття диференціяція між реєстровим козацтвом і низовим козацтвом була мінімальна. Як свого часу писав Крупницький «козацтво тої і другої категорії — напів привілейоване і непривілейоване, є ще одне, нероздільне тіло, запорозька Січ — спільна мати обидвох[22]). Одначе під кінець XVI-го і в першій половині XVII-ого століття наростають конфлікти і непорозуміння між реєстровиками і запорожцями. Консолідаційний процес козаччини концентрується біля двох різних осередків: козацької Січі на Низу і Терехтемирова на Волості. Січ стає виразником і вогнищем революційної думки і чину, а заразом офензивним чинником українського козацтва, натомість Терехтемирів стає центром реєстрового, статечного козацтва, яке репрезентує консервативне козацьке середовище.

Одна і друга козацька формація повністю виправдали своє існування з точки зору сучасних народних інтересів. Пізніша діяльність реєстрового козацтва за гетьманування Конашевича-Сагайдачного і підчас вибуху повстання Б. Хмельницького вказує на те, що в основних справах не було розходження між запорозьким козацтвом і реєстровиками. Спільна участь у протипольській боротьбі цих двох формацій у висліді привела до створення козацької гетьманської держави.

Під кінець статті бажаємо порушити одну важливу термінологічну проблему. Ідеться про назву реєстрових козацьких формацій і назву козацтва, пов'язаного з Низом і Січчю. Реєстрових козаків називано «низовим» або «запорозьким військом». І так в 1579-ому році натрапляємо на назву «Milites Boristhenis Nizovii dicti», а в 1581-ому козаків, які входили в реєстрову формацію називано «низовими, запорозькими і річковими».

Це спричинило в деякій мірі неясність відносно запорозьких козаків, які проживали на Низу і таксамо називалися «низовими» і «запорозькими» козаками. Щоб не мішати цих двох козацьких формацій в XVI-ому столітті, слід козаків з Низу називати запорозькими, а з волости реєстровими або городовими. Треба згадати, що під кінець XVI-ого і в першій половині XVII-ого століття реєстровці держали «заложу» або «сторожу» за дніпровими порогами і це ще більше причинилося до термінологічної плутанини і хибного насвітлення діяльности запорозького, січового козацтва і реєстровиків. В дослідженні раннього періоду української козаччини слід звернути окрему увагу на різнородність козацьких формацій, які дуже часто виступали під спільною назвою «запорозьких козаків».

---

20) І. Крипякевич, цит. пр. *ст. 45.*

21) В Голбуцький, Запорожское казачество, *Київ 1957. ст. 92.*

22) Б. Крупницький, «Роля Січі в історії України». Життя і Школа, *ч. 1-3, 1962. ст. 31.*

Ф. Б. Корчмарик

ТЕОРІЯ МОСКВИ, ЯК III РИМУ ТА УТВОРЕННЯ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІЯРХАТУ

Аналізуючи історичні процеси розвитку й упадку поодиноких імперій світового значення, можемо ствердити, що як, в результаті упадку старого Риму, дійшло до перенесення столиці Римської Імперії до Царгороду, — «другого Риму» так само, в результаті політичного упадку другого Риму — Візантії, наступило видвигнення Москви — як «III і останнього Риму», якому повинна була поступитись не лише Візантія, але також і Рим «цезарів». Приглянувшися ближче розвиткові історичних подій на землях Східньої Европи, після остаточного упадку великої Київської Держави, можна ствердити, що політичні основи Третього й останнього Риму сягають часів другої половини XIII ст. і тісно в'яжуться з монголо-татарською навалою.

Як відомо, великі хани, завдяки рабській відданості і тісній співпраці ростово-суздальських, а згодом московських князів, не тільки вдержували більшість земель східньоевропейського простору під своєю зверхністю, але навіть намагалися надавати тон у політичному житті всієї тодішньої Европи. З часом, одначе, московські правителі, прямуючи до скинення монголо-татарського ярма, продовжують разом із цим розвивати ці тенденції своїх політичних зверхників, але вже самі, на власну руку. Тому, що намагання монголо-татарських ханів диктувати Европі не мали ніякого політичного історично-традиційного підґрунтя і мобілізували проти себе ціле християнське суспільство, то московські правителі намагаються зв'язати свої аспірації з традиціями колишніх володарів могутньої Імперії старинного Риму, щоб таким чином мати можливість відігравати ролю їхніх безпосередніх наслідників. Що більше, коли взяти до уваги, що Візантія, а ще більше Київ, за посередництвом якого була поширена християнська віра по всіх землях Східньої Европи, а тим самим і в Московщині, становили головну перешкоду в їхніх церковно-політичних «месіяністичних» прямуваннях, то московські князі, всупереч історичним фактам, зв'язують також і прийняття Христової віри не з цими визначними осередками християнства, а безпосередньо з Апостолами.

Ця тенденційна політика московських правителів досить виразно зарисовується вже в першій половині XV ст., а зокрема, після остаточного встановлення Фльорентійської Унії. Маючи намір видвигнути Москву на перше місце серед цілого християнського світу, московські князі не тільки поборюють унійні тенденції Царгороду, але й відкривають, без порозуміння з царгородським патріярхатом, свою власну Митрополію у Москві, яка, не маючи нічого спільного ані з Києвом, ані з Царгородом, стає повністю на послуги політичним інтересам Московської деспотичної держави. Ще більше виступає тенденція московських князів — стати спадкоємцями влади не лише другого, але й першого Риму під час вінчання Івана III з племінницею візантійського імператора з династії Палеологів. Московський князь, приймаючи двоголового візантійського орла за герб деспотичної Московської держави [1], вже тоді, домагався в Римі для себе титулу Російського Імператора. Разом з цим, користаючись з напружених взаємин між польсько-латинським духовенством і духовими представниками Київської Митрополії, які, після Фльорентійської Унії, стали хитатися між Римом і Царгородом, Іван III проголошує «себя . . . защитникомъ православного населенія Польши» [2] і таким чином підготовляє ґрунт для заплянованої церковно-політичної експансії Москви на землі Литовсько-Руської держави. При чому, коли ще в 80-их рр. XV ст. ці претенсії московських князів могли виглядати досить наївними й не мали ще ніякого реальнішого ґрунту, то, після скинення монголо-татарської зверхности, ставши майже безконкуренційними володарями на цілому сході Европи, московські князі починають уже поступово реалізувати свої далекойдучі церковно-політичні пляни. Добившись за посередництвом своїх нових татарських союзників пономного знищення Києва [3], як одинокого найбільш небезпечного культурно-релігійного й духового конкурента Москви, вони, під кінець другої половини XV ст., беруться вже до безпосереднього успішного завоювання земель Литовсько-Руської держави.

В результаті велика частина земель Литовсько-Руської держави опиняється під безпосередньою зверхністю московських князів. Разом з цим, Московський князь, Іван III, висилаючи

1) Мірчук, І. Історично-ідеологічні основи Теорії ІІІ Риму. *Мюнхен, 1954. ст. 17*

2) Милкович, В. Восточная Европа. *В історіи Человѣчества» Г. Гельмольта. СПБ., 1903. Т. V. ст. 520*

3) Повстенко, О. Катедра св. Софії в Києві. *УВАН Нью Йорк, 1954. ст. 170.*

на початку 1483 р. посольство до Литовського великого князя Олександра, присвоює собі вже новий титул «государъ всея Руси». При чому, коли литовське правління закинуло йому відступлення від «старини», то московські посли відповіли, що великий князь Московський «новины никоторое не вставилъ: чѣмъ его Богъ подаровалъ, отъ дѣдъ и отъ прадѣдъ и отъ начала правой есь уроженой государь всея Руси». Під тиском Москви литовське правління не тільки признало за нею ті землі, які раніше були в сфері політичних впливів Литовсько-Руської держави, а саме: Новгород, Псков, Твер та князівство Рязанське, але також визнало за московськи мкнязем і його далекосяжний титул государя «всея Руси» [4].

Безперечно — це були неабиякі досягнення. Одначе, незважаючи на встановлене в 1494 р. перемир'я, московські князі, проголосивши себе «захисниками» православія, як також присвоївши собі титул «государів всея Руси», не перестають продовжувати своєї церковно-політичної агресії у відношенні до земель Литовсько-Руської держави. З початком XVI ст., величезна «територія з 319 містами й 70 волостями, в тім ціла давня Чернігівщина» знов падає жертвою їхньої загарбницької політики, при чому нові переговори, в яких взяли участь представники Польщі, угорський король та репрезентант Апостольської Столиці, хоч і привели до тимчасового перемир'я між Москвою і Литвою, одначе разом з тим, вже зовсім розкрили дальші прямування й цілі московської політики. Іван III, відповідаючи Папі на його посередництво, писав: «надіємося, папі добре відомо, що . . . Руська земля від наших предків, здавна наша отчизна», натомість, Литовському великому князеві радив віддати Москві і решту руських земель, тобто всі ті землі, які раніше входили в склад великої Київської Держави, бо інакше «між Москвою і Литвою не буде певної згоди» [5].

Безперечно, якщо взяти до уваги, що Візантія, впавши жертвою турецької мілітарної агресії, поступово сходила з історичної сцени, як партнер у спорі між Сходом і Заходом, як і те, що в той час Москва, здобуваючи позицію за позицією, намагалася висунутися на опорожнене місце, то стає цілком зрозумілим, що після цих незвичайно великих політичних успіхів московських правителів, у московських книжників зроджується глибока віра в месіяністичне посланництво Москви, як нової головної опори цілого християнського Сходу. Серед таких, власне, обставин сформувалася теорія Москви — як III Риму, яка з часом не лише стає офіційною доктриною московського великодержавництва, але також і головним знаряддям в дальших церковно-політичних діях московських правителів.

Тому, що Московська церква, ставши на шлях формування національної церкви московського народу, не тільки що не мала наміру признавати над собою зверхности Риму, але й відривалася навіть від Візантії, то московські книжники, щоб оминути Візантію, виводять прийняття християнської віри безпосередньо від Апостолів. Користаючись з того, що і київська, і новгородська версія про Апостола Андрія не в'язалася цілком з Візантією, Москва, «в інтересах вивищення московської церкви над візантійською . . . , включає леґенду про Ап. Андрія у свій власний духовий набуток» і таким чином, всупереч історичним фактам, приймає теорію походження московського християнства безпосередньо від Апостола Андрія. «Москві треба було довести, що правдиве апостольське християнство — православіє зберігається в Москві, а не деінде, — а це завдання й виконано при допомозі привласнення московською церквою леґенди як у київській, так і новгородській редакціях про благословення тої церкви ще Апостолом Андрієм — братом Ап. Петра. Таким чином Москва «збивала» арґументи про першість римської церкви та творила ілюзію рівнорядности з нею московської церкви» [6].

Висунувши теорію про прийняття християнської віри безпосередньо від Апостола Андрія, московські правителі, з допомогою московських книжників, виводять також і свою династію від «імператора Авґуста, отже, від старого Риму, Риму цезарів» і в такий спосіб завершують «історичний підмурівок теорії III Риму». Таким чином «не тільки II Рим — Византія, але й I Рим, Рим Папів, у очах московських книжників XVI віку, повинні були поступитися III Римові — Москві» [7]. Щобільше, цією своєрідною ілюзією свого месіяністичного посланництва московські правителі не тільки уможливлювали забезпечення їхнього панування на тих землях, які опинилися під зверхністю Москви, але також і промощували собі шлях до дальшої експансії на землі цілого східньоевропейського простору.

Як в дійсности виглядало це месіяністичне посланництво московських правителів під час поширювання їхнього панування на Сході Евро-

4) Грушевський, М. Історія України-Руси. *Ню Йорк.* 1955. Т. IV. ст. 277.

5) Грушевський, М. цит. пр. Т. IV. ст. 279-80.

6) Гришко В. Історично-правне підґрунтя теорії III Риму. *Мюнхен, 1953. ст. 53.*

7) Оглоблин, О. Московська Теорія III Риму в XVI-XVII стол. *Мюнхен, 1951. ст. 36.*

пи, вистачить навести приклад завоювання Новгороду — одного з найстарших та найважливіших не лише торговельних, але й культурно-релігійних осередків колишньої великої Київської Держави. Завойовуючи Новгород в 1477 р. Московський князь Іван III «не лише безпощадно його знищив, але й розграбував все його багацтво». Як описують сучасники, «під час цієї страшної розправи з Новгородом, триста возів наповнено золотом, сріблом, ювелірними виробами та іншими дорогоцінностями і перевезено до Москви. Крім того, вивезено велику кількість населення, а на його місце переселено до Новгороду родовитих москвичів» [8]. Таку саму процедуру з Новгородом повторено ще раз на початку другої половини XVI ст., за часів панування Івана Грозного. Іван IV, «підозріваючи Новгород у стремлінню до старих республіканських вольностей . . . пішов на нього походом і по варварськи спустошив беззахисне мирне місто, вирізав кілька тисяч людности, до 15,000 виселив на Московщину, а натомість переселив у Новгород Москалів». [9]. Та, безперечно, найкраще характеризує «месіяністичне посланництво» московських правителів як одиноких «захисників» правдивого православія, складений самим Іваном Грозним «синодикъ, въ которомъ онъ записывалъ имена своихъ жертвъ для поминованія ихъ душъ. При некоторыхъ именахъ слѣдуетъ страшное примѣчаніе: «вмѣстѣ съ его женой, дѣтьми и челядью», съ его сыновьями» или «съ его дочерьми», или . . . слѣдующе: «двадцать человѣкъ изъ Каменскаго», или — «87 изъ Матвѣшева», или — «помяни Господь, души рабовъ твоихъ числомъ 1,505 изъ Новгорода» и так далѣ. Этотъ списокъ одинъ даетъ сумму въ 3,470 жертвъ» [10], які впали з рук цього славного «нащадка» колишніх римських імператорів.

Незважаючи на те, що нововиставлена теорія Москви — як III Риму, не мала ніяких історичних підстав, а спиралася лише на спрепарованих свавільно легендах, московські правителі приймають її як урядову доктрину Московської деспотичної держави і дуже радо послуговуються нею для поборювання аргументів своїх противників: «Что вы намъ указываете на грековъ», — відповідав Іван Грозний папському легатові Посевіну на всі його намови піти за прикладом Візантії і прийняти Фльорентійську Унію . . . — «Греки для насъ не Евангеліе, мы вѣримъ не въ грековъ, а въ Христа: мы получили христіанскую вѣру при началѣ христіанской церкви, когда Андрей, братъ апостола Петра, пришелъ в эти страны, чтобы пройти въ Римъ. Такимъ образомъ, мы на Москвѣ приняли християскуюн вѣру въ тоже самое время, какъ вы въ Италіи, и съ тѣхъ поръ и доселѣ мы соблюдали ее ненарушимою» [11].

Одначе, щоб ця фантастична церковно-політична теорія Москви — як III Риму, могла набрати правної сили та стати офіційною концепцією московського великодержавництва, треба було, за всяку ціну, добитися її підтвердження такими вирішними з правного погляду чинниками, якими, на думку московськких теоретиків та московських самозванців-царів, були Апостольська Столиця або східні патріярхи.

Вже під час перебування антіохійського патріярха в Москві, в серпні 1586 р. московський цар Федір Іванович порушував справу заснування патріярхату в Москві і просив його сприяти цій справі. Тому, що патріярх Йоаким пояснював, що без рішення собору усіх патріярхів того вчинити не можна, то Москва, обдаровавши його, просила негайно скликати собор для полагодження цієї незвичайно важливої справи. Коли, два роки пізніше, в липні 1588 р., приїхав до Москви за матеріяльною допомогою царгородський патріярх Єремія і не привіз патріяршої грамоти з дозволом на заснування нової патріярхії, то московське правління поставило під домашній арешт не лише патріярха, але і його прислугу, і позбавило їх всякого безпосереднього контакту з зовнішнім світом. Вкінці, коли Єремія і дав свою згоду на відкриття московського патріярхату і підписав Уложену Грамоту, то це сталося не добровільно, а під примусом. Самі московські дослідники майже однозгідно стверджують, що «самое согласіе на учрежденіе патріархіи было вырвано у грековъ . . . чуть не насильно» [12]. Таким чином, проти волі царгородського патріярха, а тим самим і проти всякого правопорядку, «вперше . . . доктрина III Риму, як офіційна ідеологія Московської держави і Церкви, висловлена була наприкінці XVI ст., в акті утворення Московського патріярхату. Це, справді, був великої політичної ваги момент в історії московської Церкви і держави», бо до «Уложенной грамоты» 1389 р., яка стверджувала цей акт, було внесено також і концепцію «III Риму» [13] з таким змістом, який повністю відпо-

8) Olearius, A. History of Muscovy, Tartary, Persia. *Written originally by Adam Olearius . . . rendered into English by John Darries of Kidwelly. London,* 1669, *Lib. 2., p. 36.*

9) Дорошенко, Д. Славянський Світ в його минулому и сучасному. *Берлин, 1922. Т. І. ст. 123.*

10) Милковичь, В op. cit., Т. V. ст. 516.

11) Милюков, П. Очерки по исторіи Русской Культуры. *СПБ. 1905. Т. II. изд. 4-е. ст. 24.*

12) Гришко, В. цит. пр. ст. 59.

13) Оглоблин, О. цит. пр. ст. 36.

відав месіяністиним розумуванням Москви та московських правителів.

Одержавши потвердження своєї універсальної церковно-політичної теорії, яка ставила Москву на безконкуренційне місце серед цілого християнського суспільства, московські правителі роблять всі можливі заходи, щоб добитися також і загального визнання новоствореного московського патріярхату. Усвідомляючи собі, що цього неможливо було осягнути дорогою терору та насильства, і що на це треба було мати згоду всіх східніх патріярхів, то московські самозванні царі добиваються цього дорогою підкупства. Наприклад, як подає Каптерев, «въ 1592 году, послѣ присылки отъ константинопольскаго патріарха и собора утвердительной грамоты на учрежденіе въ Россіи патріаршества, государемъ», Федором Івановичем, «послана была на востокъ, съ послами Грегоріемъ Нощокинымъ и подьячимъ Андреемъ Ивановымъ богатая милостыня, причемъ въ Ерусалимѣ и его окрестностяхъ по различным монастырямъ и церквамъ велѣно было раздать сообразно составленной росписи 2544 золотыхъ. Самому патріарху Софронію послано было 500 золотыхъ, митра, золотая чаша для святой воды, обрусецъ низанъ жемчугомъ дробнымъ и четыри сорока соболей» [14]. Таким чином, московські правителі, добившись потвердження своєї фантастичної церковно-політичної доктрини та офіційного визнання новоствореного московського патріярхату, виходять на сцену світової політики не лише, як «нащадки» колишніх римських цезарів, але також як одиноки представники та «захисники» правдивого апостольського християнства, щоб відіграти свою нібито месіяністичну ролю.

14) Каптерев, Н. Сношенія Ерусалимскихъ Патріарховъ с русским правительством с половины XVI до конца XVIII столетій. Православный Палестинскій Сборник *СПБ., 1895. Т. XV. ст. 14.*

В. Дубровський

СПОГАД ПРО ПРОФ. Д-Р М. Н. ПЕТРОВСЬКОГО

(26. XI. 1894 — 20. VII. 1951)

Микола Неонович Петровський був сином о. Неона Петровського, священика с. Кудрівка Сосницького повіту Чернігівської губернії. Середовище його походження й оточення його дитинства наклали свій відбиток на нього. Сосниччина має старовинні діялектологічні особливості: там, наприклад, зберігся досі архаїчний дифтонг «уо», замість «і» в закритих складах. Призвичаївшися до цього дифтонгу з дитинства, Петровський і в дозрілому віці завжди вимовляв: «куонь», «вуол», «вуон» (замість — «кінь», «віл», «він») тощо. Це притягало увагу багатьох до його незвичайної вимови .Одного разу, в Харкові на засіданні Інституту Історії Української Культури акад. Д. І. Багалія, один з присутніх, послухавши трохи виступ Петровського, звернувся до мене пошепки.

—«Що це за професор, що розмовляє дифтонгами?

Я пояснив йому причину такого дивного явища.

З Петровським мене в'язало знайомство ще з часів нашого навчання у Чернігівській Духовній Семінарії, де я був у рр. 1911-1915. Петровський був на два кляси поперед мене, тому що він народився на три роки раніше за мене. Але він продовжував вчитися ще в 5 і 6-й клясах Семінарії (спеціяльних, богословських), в той час, як я вийшов з Семінарії після закінчення 4-ої загальноосвітньої кляси. Тому до Ніженського Історико - Філологічного Інституту кн. Безбородька ми вступали у 1915-му році разом.

За тих часів була велика різниця поміж загально-освітними клясами Семінарії — 1, 2, 3 і 4 ою, що відповідали 5-8 клясам клясичної гімназії, і спеціяльними — 5 і 6 клясами, де були виключно богословські дисципліни. Адміністрація Семінарії тримала учнів загально-освітніх клясів суворо й навчання там було наполегливе. «Богослови» ж 5 і 6-ої кляси почувалися вільніше, і адміністрація ставилася до них, як вже до дорослих людей, тобто майже готових священиків. Через те, що більшість найліпших учнів покидали Семінарію після 4-ої кляси, кадрових семінаристів у 5 і 6-ій клясах було наполовину менше. Порожні вакансії заповнювалися т. зв. «вільними слухачами», що ними були диякони чи псаломщики (дячки), що їх архиерей поблагословив бути висвяченими на священиків, але вони потребували ще до-

повнити свої богословські знання. Здебільшого це були вже літні люди, часто одружені, з дітьми. До них адміністрація ставилася зовсім поблажливо, тому що то були неминучі майбутні священики: вчителі мало від них вимагали й трактували їх як рівнорядних собі за віком людей. Тому «богослови» могли дозволити собі значно більше вільностей, ніж «риторики» або «філософи». Пияцтво й одвідування домів розпусти, т. зв. «злачних мест», — то були звичайні розваги багатьох «богословів». Адміністрація дивилася на це крізь пальці. Нехай, мовляв, хлопці забавляться, — бо коли вони приймуть священий стан, — то це буде неприпустимо. Як переказували серед семінаристів, Петровський не цурався такого сорту розваг. Вже за своїх студентських років він з приємністю згадував при нас якусь пишнотілесу Марго в одному з чернігівських публичних домів, на пригороді «Землянки», що його він одвідував, коли був ще семінаристом - «богословом». Семінаристи називали той дім умовною назвою — «Капернаум». Може через це й голос у Петровського був трохи сиплуватий, неначе «пропитий».

Алеж він мав одну надзвичайну властивість, що дуже допомагала йому при вивченні богословських дисциплін: він мав неймовірну пам'ять на імена, дати й тексти. Тому найтяжча для семінаристів наука — «догматичне богословіє» не являла для нього жодних труднощів: він знав напам'ять підряд усі тексти з Св. Письма у товстенному підручнику тої дисципліни. Про це в Семінарії переказували просто легенди. Тому Петровський закінчив Семінарію з відмінними оцінками. Нормальним шляхом далі ,на думку адміністрації, було б вступлення Петровського до Духовної Академії (у Києві або деінде). Для «першорозрядника» це було дуже легким ділом. Після закінчення Академії Петровському простелялася б далі кар'єра учителя семінарії, потім інспектора її, — або в разі прийняття чернецтва — кар'єра єпископа. Як відмінник у навчанні, Петровський напевно мав би стипендію в Академії. Але він чомусь змінив свій напрямок і визнав за краще перейти до світської освіти: вступити до Ніженського Інституту. До цього Інституту приймали за суворими вступними іспитами з російської «словесности» та латинської і грецької мов. Іспити кінчалися завжди селекцією 30 найліпших кандидатів з 100-150 претендентів, що тримали ті іспити. Але в 1915 році міністерство освіти в Петрограді застосувало замість іспитів конкурс атестатів. За цим конкурсом, Петровський і я, серед інших, опинилися одночасно на І-му курсі Інституту .

Винятково добра пам'ять Петровського допомагала йому легко засвоювати премудрості вищої клясичної освіти. Він був одним з найліпших студентів, хоч не гонявся за вищими «баллами». Він казав, що для нього досить задовільної екзаменаційної оцінки, — хоч в душі його напевно це не було так. Іспити в Інституті були при переводі з кожного курса на вищий, і при тому досить суворі. Якщо студент проваловався на перехідних іспитах бодай тільки з одної дисципліни (з усіх 14ти), то за статутом Інституту його звільняли взагалі. Іспити провадилися комісійно: професор даної дисципліни та два асистенти-професори з споріднених галузей науки. Присутність інших студентів на іспитах не припускалася. Таким чином, було неможливим будьяке полегшення для слабшого студента з боку професора. Іспит провадився за картками з запитаннями, що їх сам студент витягав з купи карток. Крім того, професор і асистенти задавали додаткові запитання за курсом дисципліни. Через те, що студентів було небагато, то іспити з одної дисципліни тривали весь день (по 15-20 хвилин на кожного). Це був не жарт! Незадовільно пройшов іспит Петровського тільки з церковно-слов'янської мови, що її викладав проф. Іллінський, великий дивак. Цей професор не зносив будьякої помилки студента у відповіді, а ще більше гнівався, якщо студент смів обстоювати свою думку. Як іспитовий матеріял, у нас були «Охридські Глаголічні Листки», що їх знайшов і видав проф. Іллінський. Хоч Петровський ще з семінарії бездоганно знав церковно-слов'янську мову, але на цей раз якась дрібна його помилка у відповіді викликала обурення проф. Іллінського. Останній одмовився далі екзаменувати Петровського й виставив йому оцінку «три» (тобто задовільно). Переекзаменовки не припускалися. Тому ця «трійка» зіпсувала відмінний атестат Петровського при випуску з Інституту в 1919 році.

В приватному житті й відносинах Петровський відзначався великою практичністю, що часом межувала з цинізмом. Коли під час війни багато студентів ішли або добровільно, з патріотизму, або з примусу до військових офіцерських шкіл, то Петровський тільки насміхався з них і казав:

—«Нехай воює хто хоче! А я не хочу!»

Він отримав звільнення від військової служби через свою короткозорість, — був т. зв. «білобілетчиком». Ні до яких партій він не належав з причини своєї відрази до політичного життя й діяльности. А траплялося, що він глузував з тих колег, хто захопився революційними, соціялістичними або українськими національними гаслами. Його сиплий регіт тоді гри-

мів на весь гуртожиток. Найближчим його приятелем серед студентів Інституту був білорус Б., дуже симпатична й ввічлива людина. Таке дивне сполучення двох ріжних характерів!

Студенти Інституту, під час війни, жили на приватних квартирах, бо дортуари інституту зайняв військовий шпиталь. Але коли настали тяжчі роки після 1917-го року,, то було влаштовано для студентів також гуртожиток в одному з флігелів в садибі Інституту. Там поселився й Петровський. Обідали ми всі в студентській кооперативній їдальні, що була організована з 1917 року самими студентами. Електричне освітлення в Інституті і його флігелях потроху слабшало, а далі зовсім припинилося, бо електростанція не мала пального. Довелося студентам у гуртожитку перейти на маленьку гасову лямпочку, що при ній важко було вечорами вивчати класиків або літографовані курси лекцій. Часом і гасу в Ніжені не ставало. Тоді студенти гаяли вечірній час у гуртожитку в порожніх балачках. Петровський виявився блискучим оповідачем різних «анекдотів», тобто оповідань про жартівливі пригоди або непорозуміння. Здебільшого це були історії соромицького характеру, що їх Петровський виніс з семінарії в неймовірній кількості. Крім того, він знав напам'ять всі поеми Баркова, як «Лука Мудіщев», «Поп Вавила», «Три сестри» та баг. інш. Він деклямував їх з відмінним знанням цього сорту поезії. Ми так і називали всі ці його деклямації й оповідання. «солдатська словесність» Миколи Неоновича. Молодь на всі його оповідання й деклямації здебільшого відгукувалася реготом. Але часом його «словесність» набридала навіть хлопцям. Тоді, побачивши, що його вже далі не хочуть слухати, Петровський казав:

—«Нема світла, а ніч довга. Треба женитися! або: «Піду до куми!»

Скоро ми дізналися, що у нього є «дама серця», — вчителька французької мови в жіночій гімназії. Пізніше, після закінчення Інституту, Петровський, здається, й одружився з нею. Вона навчила Петровського французької мови практично, що у майбутньому йому придалося (на міжнародніх конференціях). Хоч в Інституті викладалася німецька й французька мови, і ми всі одвідували ті лекції, — але то було досить формальне навчання. Проф. В. Ляскоронський (історик Росії й України) викладав нам два роки переважно питання праматики Таким чином приватна практика з французької мови стала дуже в пригоді Петровському.

Була у Петровського ще одна дивна, але цілком невинна пристрасть: він любив читати старі журнали, ще передреволюційних часів. Десь у ніженських бабусь він діставав річні комплекти «Ниви» абощо і, сидячи після обіду на своєму ліжку по-турецькому, тобто з ногами під собою, ще поки було світло в кімнаті, перелистував ці старі волюми й з насолодою перечитував реляції про англо-бурську війну чи про повстання боксерів у Пекіні. Перечитував він таким чином все до дрібниць: оголошення минулого століття, куховарські рецепти, гумористичні оповідання для дітей тощо. Можливо, що така лектура сприяла його обізнанню з історією всесвіту кінця XIX і початку XX століття. Коли інші студенти підсміхувалися з такого читання Петровського, то він досить брутально відгризався:

— «Якщо вам це не подобається, — то й не читайте! А мені подобається! Яке вам діло до мого читання?!»

Як дуже практична людина, Петровський не вивчав, поза лекціями й обов'язковими підручниками, більше того, що було мінімально потрібне для іспитів. Інші студенти заглиблювалися в книжки, поверх лекційних викладів і обов'язкового читання. Але Петровський називав таких понадтрудівників зневажливо «чорноробами» і ігнорував ці добровільні зайняття з власного інтересу, як діло, непотрібне для отримання атестату про закінчення інституту.

Як я помічав, Петровський в ті роки був цілковито байдужою до релігії людиною. Це було звичайним наслідком довгого перебування в духовній семінарії, особливо в її «богословських» класах. Синодально-казенна формалістика й фальшиві слова при нечистих ділах вбивали в корені будьякі пориви ідеалізму й містики в юнацьких душах. Натомість виростав егоїстичний практицизм, цинічний погляд на людей і їхні вчинки, повний агностицизм, тобто нігілізм в ділянках віри й моралі. Традиції старої «бурси» міцно опанували Петровського. Він не був ідеалістом-атеїстом, а був практичним матеріялістом. Це не докір йому, бо в особистих відносинах він був досить коректним «пошляком». Як позитивну рису, треба відзначити те, що Петровський ніколи не зрікся свого батька священика (як це було поширене за совєтських часів) і завжди посилав йому в рідне село синовню допомогу на прожиття.

Повесні 1917 року проф. Максимович, що раніше викладав нам космографію й політекономію (так вимагалося програмою Інституту), розпочав курс історії України. Спочатку він зробив, як вступ, огляд українських козацьких

літописів XVII-XVIII стол. А потім викладав історію України, відповідно до стандартної російської схеми, починаючи свій виклад з часів «після татарської навали». При цьому він дотримувався книжки проф. М. П. Василенка — «Очерки по истории Западной Руси и Украины», 1916 р. Алеж цей курс з'явився для нас як ніби свіже повітря серед застояної атмосфери старорежимного Інституту клясичної філології. Це стало для декого з нас початком зацікавлення дослідженнями історії України. Повесні 1918 р. проф. Максимович запропонував Петровському й мені писати кандидатські (для закінчення Інституту) праці з історії України. Петровський вибрав собі тему — «Козацькі війни перед Б. Хмельницьким», а я — «Д. П. Апостол та його гетьманство». Обидві ці праці було рецензовано й доповіджено Максимовичем на Конференції професорів Інституту взимку, на початку 1919 року, і Конференція надала нам ступінь кандидатів історії України та ухвалила залишити нас обох при Київському Університеті для підготовки до професури. Тоді Ніженський Інститут ще не мав при собі науково-дослідчої катедри, але мав право відряджати своїх професорських кандидатів до Київського Університету. Вже в той час Петровський взявся ретельно студіювати українські козацькі літописи. Його неймовірна здібність пам'ятати дати, імена й факти та тексти дозволяла йому легко цитувати напам'ять цілі уривки з літописів Самовидця, Величка й Грабянки.

Але події революції зламали наші пляни. Нам не довелося поїхати до Київського Університету в наступному році. Ніженський Інститут був реорганізований наприкінці 1919 року в совєтський Інститут Народньої Освіти (педагогічний). Петровський поїхав до свого села на Сосниччину рятуватися від голоду у місті, бо він був практичною людиною. А я повернувся до рідного Чернігова й почав там викладати історію України в Чернігівському Інституті Народньої Освіти (раніше то була Учительська Семінарія) з грудня 1919 року.

В одну з зим періоду «військового комунізму» Петровський завітав до мене в Чернігів з своєї Сосниччини. Він був у великому чорному кожусі, смушковій шапці й добрих юхтових чоботах. На повновидому рожевому обличчі чорніли пишні вуса. Цілковитий козарлюга! Він вчителював у своєму селі Кудрівці, а також хліборобив, тобто сам орав, засівав і збирав урожай, щоб прогодуватися з дружиною й батьками. Він виглядав дуже добре, особливо в порівнянні з нами, виголодженими мешканцями міста. Про переїзд до міста він і чути не хотів, бо то було не в його практичному характері у такий скрутний час щодо прохарчування, — а на Сосниччині все було цілком спокійне й сите життя.

Десь на початку 1923-24 навчального року я отримав від проф. Максимовича листа з пропозицією перейти з Чернігівського ІНО до Ніженського, на його, проф. Максимовича, катедру історії України, бо він вирішив переїхати до Симферополю, в Крим, де мав обійняти в університеті катедру професора російської історії, — тоді Крим був частиною РСФСР. Він попереджав мене, що якщо я одмовлюся, то він мусить запропонувати своє місце Петровському, прохав мене написати адресу останнього. При Ніженському Інституті в той час засновувалась науково-дослідча катедра історії культури під головуванням проф. В. І. Резанова, видатного фахівця з історії літератури російської й української. Але я тоді вже вступив до аспірантури Харківської Катедри історії української культури акад. Д. І. Багалія, і тому Ніженська катедра не могла притягати моєї уваги. А яка могла бути особлива спонука, щоб вважати за краще викладати в повітовому Ніженському ІНО, коли я вже викладав у губерніяльному Чернігівському ІНО? Тому я, подякувавши проф. Максимовичу, порадив йому написати до Петровського й повідомив адресу останнього. Скоро після того Петровський переїхав до Ніжена, де розгорнув свою плідну працю історика-дослідника доби Б. Хмельницького й руїни. Я з ним обмінювався своїми книжками й статтями. Учнів-дослідників Петровський там не набув, або принаймні я не чув про таких.

До Харкова Петровський приїхав тільки тоді, коли вийшла з друку його дуже солідна праця — «Нариси з історії України», т. І-й, Досліди над Літописом Самовидця», Харків, 1930. Зупинився він в квартирі В. С. Євфімовського, тоді співробітника Харківського Центрального Історичного Архіву, — в тому самому домі, де жив і я. Метою приїзду Петровського було — доповісти цю свою працю на загальній конференції Харківського Науково-Дослідчого Інституту Історії Української Культури акад. Д. І. Багалія (колишня його катедра), щоб — в разі успіху цієї доповіді — кандидувати на ступінь доктора історії України. Докторські дисертації запровадили в УССР з 1926-го року, на взірець Західної Европи, але пізніше їх було замінено на систему докторатів, призвичаєну в Росії. Петровський був тоді в надзвичайно піднесеному настрої, бо справді ця його праця заслуговувала вченого ступня. Конференція Інституту акад. Багалія відбувалася в Будинку Вчених, що був на Совнаркомівській вулиці, — досить парадно

Але атмосфера була дуже несприятлива для автора-доповідача. Його праця була в найменшій мірі «марксівсько-ленінська», як того вимагали директиви компартії. Це була надзвичайно дбайлива й вичерпна праця за опублікованими й архівними джерелами. Петровський їздив до Москви декілька разів, щоб здобувати матеріяли для цієї своєї праці в Московському Древлехранилищу — Центральному Історичному Архіві РСФСР. Там я зустрівся з ним одним разом, коли він розшукував там довідки для своїх коментарів до Літопису Самовидця. Хоч це була скрупулянтна фактографічна праця, що їй бракувало ширших концепцій, — але її було підготовано з знанням діла — «леге артіс», як казав тоді акад. Д. І. Багалій. Між тим комосередок Інституту, керований Альперовичем, дуже єхидною людиною, приготувався провалити цю працю Петровського, як виразно «клясово-ворожий буржуазно-націоналістичний» твір. Такі знані позапартійні вчені, як проф. В. О. Барвинський або проф. М. Максимейко, розуміється, не могли дуже піднести голос проти комосередку. А проф. Н. Ю. Мірза-Авак'янц (бувша Дворянська), що тоді «партизувалася», тобто була кандидатом компартії і тому мусіла особливо прислужуватися, промовляла надзвичайно гостро проти цієї праці Петровського. Я, навпаки, виступив з позитивною оцінкою її, як дуже високовартісної. Але мій голос був голосом вопіющого в комуністичній пустелі, бо мене вже давно там сквалифікували (за словами партісторика М. Рубача), як «контрреволюціонера взагалі». Директор Інституту акад. Багалій звичайно займав посередню позицію: визнаючи наукові якості цієї праці, він не смів перечити проти опінії комосередку. Комуністи й комсомольці Інституту, а також «позапартійні» марксисти, як А. Козаченко, Гуслистий та інш., виступали по черзі, під доглядом секретаря комосередку Альперовича, і в пропагандивному тоні, без знання фактів тої епохи, жорстоко і цілком несправедливо плямували цю працю Петровського. Він не сподівався такої приголомшуючої «показухи», хоч, розуміється, він міг передбачати критику з боку комуністів і їхніх прихльобателів. Ці ортодоксальні марксо-ленінські «начотчики» насолоджувалися, що нарешті потрапив під їхній розгром одвертий «буржуазний» історик, що не присягнувся у своїй праці жодного разу іменами «клясиків марксизму-ленінізму». В. О. Барвинський тільки безпорадно розводив руками на це видовище. Після цього увечорі, на мешканні В. С. Євфімовського, Петровський, принісши з крамниці горілки й вина, був такий зденервований, що напився там до безтямки й лаяв оцих комуністів і комсомольців і їхніх підлабузників найгіршими словами свого «солдатського» лексикону. Після цієї невдачі Петровський «отряс прах» від Інституту акад. Багалія від своїх ніг, повернувся до Ніжена й ніколи не приїздив до цього Інституту. Докторський ступінь Петровський здобув тільки в 1939 році, і то в Москві, за його працю про Хмельниччину.

Але тим часом маркco-ленінські брудні пачкуни заплямували Петровського і в Ніжені, бо —хоч його й не ув'язнили — але після лайливої рецензії Гуслистого на праці Петровського, його прогнали з професорської посади в Ніженському ІНО. Тільки пізніше, в 1934 році, Петровський частково реабілітувався і став працювати в рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук УССР, як рядовий науковий співробітник: мабуть, педагогічна праця була вже для нього заборонена. В 1937 році Петровський перейшов на працю до Інституту Історії України в Києві, де спочатку був на якійсь другорядній ролі ,але незабаром став старшим науковим співробітником, потім, після отримання докторату — завідувачем відділу февдалізму і нарешті — директором цього Інституту (1942-1947 р. р.) та членом-кореспондентом Академії Наук УССР (з 1945 року).

Большевицькі «прижими» примусили Петровського «перебудуватися» щоб здаватися корисним для «соціялістичного будівництва» СССР. Він прислужився як історик-совєтський пропагандист під час 2-ої світової війни. Тому московські большевики використали його знання, як експерта-історика, на міжнародніх конференціях: він був членом делегації УССР, очоленої Мануїльським, на конференції в Парижі в 1946 році (див. фото делегації в «Історії Києва», т. II-й, стор. 668), на Асамблеї ОН в Сан-Франсіско в 1945-му році, і в Лондоні в 1946-му році.

Але цей успіх його виявився не сталим, бо після 1947-го року, під час посилення Сталінського терору в Україні, Петровського знову жорстоко тріпала комуністична критика, що вбачала навіть в його «вірнопідданническьких» творах — вплив школи М. С. Грушевського. У зв'язку з цим Петровський втратив посаду директора Інституту Історії Академії Наук УССР. Така совєтська «свистопляска» з видатним істориком, що ним Петровський несумнівно був, мабуть прискорила його смерть на 57-му році життя (див. також в Укр. Рад. Енцикл., т. XI, Київ, 1963 р., стор. 122). Після 1933 року я взагалі ніколи вже не зустрічався з Петровським.

При цій нагоді вважаю своїм приємним обо-

в'язком висловити свою щиру подяку проф. д-ру О. П. Оглоблину за його ласкаву допомогу мені щодо освітлення деяких моментів життя й діяльности Петровського, особливо за останні два десятиліття його життя, коли я вже не зустрічався з ним і не мав про нього жодних відомостей.

****

Історик

СУЧАСНИЙ АЗЕРБАЙДЖАН З СОВЄТСЬКОГО ПОГЛЯДУ

(закінчення)

Далі Москва поступово провадила обмеження «суверенности» незалежної АзССР різними способами: насамперед рабським копіюванням декретів Московського Совнаркома і створенням «конституції АзССР за взірцем такої для РСФСР, потім — націоналізацією основних ресурсів АзССР на користь РСФСР , що в корені підрізало можливість національно-державної незалежности Азербайджана, триманням Азербайджана на ланцюгу російської грошової системи й єдности державного Банку СССР, єдністю системи партії — РКП(б) , єдністю військових сил і системи ГПУ-НКВД, унітарністю професійних організацій та інш.

Дев'ятнадцять місяців незалежности Азербайджана, після поразки російських большевиків і вигнання їх звідти (28. IX. 1918 — 28. IV. 1920 рр.) — за словами самих большевиків, — сталося тому, що «бакінський пролетаріят не зумів тоді встановити «змичку» з тюркським селянством» («Правда», 20 вересня 1933 р.). В. Дубровський, на початку другого розділу своєї рецензії — «Друга окупація російськими большевиками Баку» — так аналізує перебіг цих подій:

> «Переводячи цю большевицьку партійну формулу на зрозумілу мову, можемо твердити що російсько-большевицькі окупанти, захопивши зброєю й терором владу в Баку, місті денаціоналізованому, не мали жодного впливу на власне азербайджанський народ, що залишився для них чужим і ворожим («контрреволюційні повстання», — за словами большевиків), не зважаючи на принаду «чорного переділа» поміщицьких земель. Російські большевики були в Баку непроханими чужинцями: вони не знали й не цікавилися ні мовою, ні культурою, ні звичаями цього народа, — навіть гірше: зневажали його й мали на меті накинути цьому народові свої погляди ,свою систему й свою владу над ним. Тому, подібно як і в усьому СССР трохи пізніше, російські большевики були вимушені після першої поразки їх національними силами азербайджанців, перебудувати свою політику в національному питанні й поступитися азербайджанцям багато в чому для того, щоб зберегти за собою основне — диктатуру Москви над Азербайджаном, при посередництві комуністів-азербайджанців.

У лютому 1920 р. Ленін наказав створити нібито «незалежну» національну Азербайджанську Комуністичну Партію (большевиків) (АКП(б), яка спочатку існувала конспіративно й й жодною мірою не репрезентувала інтересів азербайджанського народа та не підтримувалася останнім. Знаючи це, ЦК АКПб одразу колаборував з 11-ою Червоною російською армією, що була тоді в Дагестані, на шляху до Азербайджана. Вночі з 27 на 28 квітня 1920 р. Ленін наказав цій 11-й армії захопити Баку. Комендант цієї армії Орджонікідзе виконав цей наказ і того самого дня телеграфував Леніну: «На прохання (!) совєтського уряду Азербайджана (тобто Азербайджанського Ревкома) наші бронепоїзди увійшли в Баку». Точнісінько такі самі операції було пороблено большевиками і з Україною в 1920 р., з Туркестаном в 1919-20 рр., з Литвою, Латвією, Естонією в 1940 р. і з Угорщиною в 1956 р. В останній країні совєтські танки погромили угорський народ ніби на «прохання» «незалежного» угорського уряду Я. Кадара. «Політичний цинізм російських большевиків вражає своєю незмінністю й послідовністю», — підсумовує порівняння цих подій проф. В. Дубровський.

Вже вранці 28. IV. колаборантський ЦК КП(б) Азербайджана протелеграфував у Москву, що ніби «спираючися на прагнення революційного Азербайджана скинуто націоналний (мусаватський іст.) уряд Азербайджана, а владою в ньому є Азербайджанський Тимчасовий Військово-Революційний Комітет», що ніби «відображає прагнення й надії трудящого населення Азербайджана». Ленін негайно відповів рівноцінною брехнею: «Совнарком (російський. іст.) вітає визволеня трудящих мас незалежної (?) Азербайджанської Республіки і висловлює тверде переконання (!), що під керівництвом свого (?) совєтського уряду незалежна (?) Республіка Азербайджана, разом з РСФСР (!), відборонить свою волю й незалежність від заклятого ворога пригноблених народів Сходу — від імперіялізму» Цією фікцією точніше не визначеного «імперіялізму» большевики досі ля-

кають і заманюють до себе ті народи, що їх москалі хочуть опанувати. Російський реально існуючий імперіялізм цілком обминається. Знищення ж національного азербайджанського уряду підводиться під категорію «боротьби з імперіялізмом»...

І на цей раз управляв «незалежною» Азербайджанською ССР не тюрок-азербайджанець, а московський окупаційний диктатор — комісар С. М. Кіров, що дав одразу настанови «незалежному» уряду АзССР на Бакінській партконференції 5 травня 1920 р. Він зліквідував усі банки й кредитні товариства в Азербайджані передавши їхні фонди до «Дерхавного Азербайджанського Банку», що потім був злитий з Держбанком СССР, і націоналізував всі, навіть дрібні, галузі промисловости Азербайджану, скасувавши начисто джерела національного азербайджанського капіталу: «всі основні командні висоти були зосереджені в руках робітничо-селянської держави», — підсумував Ф. Ш. Шабанов, — тобто в розпорядженні Москви.

В четвертому розділі рецензії — «Адміністративний апарат окупантів» проф. В. Дубровський проаналізував систему управління Азербайджаном за період ревкомів (28 квітня 1920 р. — 19 травня 1921 р.), коли там не було жодних виборів до «совєтів трудящих», а були тільки призначені згори ревкоми: Азревком, повітревкоми, міськревкоми й сільські ревкоми. «Совєтської влади» як такої ще не існувало, а були тільки окупаційні органи. Тому тюркське населення вважало всі ці ревкоми чужими, ненавиділо їх і боролося з ними. Як констатував Ф .Ш. Шабанов, повсюди були «повстання, заворушення й терористичні акти». Особливо міцними проявами протесту тюрків були повстання їх в Гянджі і змова в Шушінському районі в травні 1920 р. Азербайджанська Чека немилосердним терором намагалася тримати тюрків у покорі. Неспроможність низових ревкомів впливати на тюркське населення й керувати ним примусила Бакінську Компартію перейти з серпня 1920 р. до системи «комітетів незаможних селян», зліквідувавши сільські ревкоми. Цим комбєдам большевики надали дуже широкі терористично-адміністративні права: боротьби з контрреволюцією, тобто права місцевої ЧеКа, викачки хліба у селян, застосування примусових праць для «нетрудових елементів» і т. п. Страшний червоний терор шалів по селах Азербайджана всю осінь і зиму 1920-21 р., — подібно як то було і в Україні в тому ж часі. Після такої кривавої підготовки, большевики провели «обрання» місцевих совєтів у квітні-травні 1921 р і ЦІК АзССР з затвердженням першої «конституції АзССР», точнісінько за взірцем конституції РСФСР з 1918 р. Причиною такої удаваної «лібералізації» політики большевиків в Азербайджані був наказ Леніна з Москви на початку 1921 р. про перехід до НЕП-у, щоб заспокоїти селянство.

Хоч в цій пропагандивній «Конституції» АзССР проголошувалося рівність всіх громадян «незалежно від їх релігії, расової чи національної приналежности», але насправді надавалася перевага міському, тобто російському населенню, бо за виборчими «нормами» від сільського населення до повітових совєтів обирався один депутат від 500 виборців, а від міського населення і робітників фабрик і заводів — 1 депутат на 100 виборців. Крім того, більшість азербайджанських селян були позбавлені виборчих прав на підставі ріжних обмежень, напр., як особи, що «мають зайвину хліба чи інших продуктів». Таким чином совєтська влада заіснувала, навіть формально, тільки через півтора року після того, як її існування проголосили в Азербайджані російські окупанти. Така зворотна послідовність подій, за думкою проф. В. Дубровського, тотожна з формулою: «Ця людина прийшла на світ за півтора року перед своїм народженням». Надання Москвою Азербайджану «незалежних» комісаріятів — зовнішніх справ, військових і морських справ — з правом «ратифікації мирних договорів» (але чомусь без права оголошення війни? нонсенс!) було тільки пропагандивною фікцією.

У п'ятому розділі рецензії — «АзССР і РСФСР» — проф. В. Дубровський викрив нездалу спробу Ф. Ш. Шабанова виправдати окупацію Азербайджана росіянами двома мотивами: «безкорисної допомоги» Москви азербайджанцям і «бажанням» цієї окупації з боку самих азербайджанців. Большевицька діялектика намагається зобразити одверту окупацію Азербайджана росіянами як ніби «захист суверенітету останнього.

Москва незабаром зайнялася наступним правовим оформленням свох відносин з цією колонією — Азербайджаном. За «Домовленням» між РСФСР і АзССР з 20 серпня 1920 р. АзССР передала всі свої залізниці до Наркомшляхів РСФСР. А за другим «Домовленням» з 30 вересня 1920 р. АзССР передала РСФСР керівництво: військовими справами, справами народнього господарства й зовнішньої торгівлі, справами постачання, залізничий і водний транспорти, пошту й телеграф та фінансові справи. Кошториси наркоматів АзССР передавалися не на затвердження «уряду» АзССР, а в особливу Кошторисну Комісію, а звідти їх одразу пере

силалося в Москву. Таким чином «суверенний уряд» АзССР був позбавлений права й можливости керувати бюджетом своїх наркоматів, а все керівництво було в руках наркоматів РСФСР. Вся економіка й адміністрація АзССР були цілком підпорядковані контролю й керівництву московських державних органів і фахівців. Остаточні ухвали в цих справах були залишені за Всеросійським З'їздом Совєтів та ВЦІК-ом РСФСР. Хоч при цих московських органах Ат ССР мала своїх представників, але їхні прерогативи були чистою фікцією, бо вони не могли ні переголосувати своїх партнерів, ні накласти вето щодо питань АзССР.

У розділі 6-му — «Конституційні трюки російських большевиків» проф. В. Дубровський пояснив етапи «конституційних оформлень» нерросійських республік, опанованих Москвою. Спочатку певного пляна у Москви не було, і большевики діяли відповідно до обставин. Зміна ставлення до РСФСР західніх держав на мирне запрошення ними Москви прислати совєтських представників у квітні 1922 р. на міжнародню конференцію в Генуї — примусили большевиків спішно пристосуватися, щоб виглядати «правовою» федерацією. Через те, що тоді СССР ще не був утворений, голові ЦІК-а РСФСР М. І. Калініну довелося «домовлятися» з кожною неросійською республікою поодинці. Для цього він викликав 17 січня 1922 р. до Москви представників 8 неросійських совєтських республік і «домовив» їх 22 лютого 1922 р. підписати «Протокол» про те, що вони, неросійські республіки, передають всоє представництво на цій конференції—РСФСРеспубліці. Маючи в руках такий липовий документ, М. Литвинов міг грати в Генуї ролю теж азербайджанця, українця, грузина і т. д. Спішний трюк щодо генуезського представництва примусив большевиків думати про постійну правову форму «федерування». Експериментальним терном для цього стало Закавказзя. Після завоювання большевиками Грузії і створення ними Грузинської ССР ще в лютому 1921 р., Москва організувала в Тбіліссі свою контору — «Кавказське Бюро ЦК РКПб, що одразу примусило Азербайджанську, Грузинську й Верменську ССРеспубліки 14 квітня 1921 р. об'єднати свою зовнішню торгівлю, а 2 червня того ж року — об'єднати свої залізниці, а також за наказом Леніна — створити Комісію для об'єднання господарської діяльности цих республік Закавказзя в ділянці військовій, господарській, фінансовій міжнародньої політики.

Створення «Закавказької Федерації» було потрібно росіянам, тому що вони не спроможні були успішно керувати в національних органах, де діловодство провадилося мовами, цілком чужими для росіян. Між тим в органах «Закавказької Федерації» неминуче вживалася «загально-зрозуміла» російська мова. Поспіх Москви в цьому ділі просто дивовижний: Ленін склав проєкт федерації совєтських Азербайджана, Грузії і Вірменії 28 листопада 1921 р., а Політбюро ЦКРКПб затвердило цей проєкт вже наступного дня! Не запитувалося думки комуністів ЦК-ЦК Грузії, Азербайджана й Вірменії, а просто їм пропонувалося поставити питання про федерування Закавказзя «якнайширше на обговорення партії й робітничих і селянських мас, енергійно провадити пропаганду за Федерацію і провести це через З'їзди Совєтів кожної республіки, а в разі великої опозиції, повно й негайно рапортувати до Політбюра ЦК РКПб» (В. И. Ленин, Соч., т. 33, стор. 103). Наказ Леніна був виконаний: наприкінці 1921 р. на об'єднаому Пленумі КавБюро РКПб було ухвалено постанову про створення «Закавказької Федерації». Кіров і Орджонікідзе «провели цей проєкт на партійних і загальних зборах, і 18 лютого 1922 р. — на І-му Закавказькому З'їзді комуністичних організацій було його остаточно схвалено. 12 березня того самого року Повноважна Конференція ЦІКомітетів цих трьох республік затвердила «Договір про створення Федеративного Союза СС Республік Закавказзя» (ФСССРЗ). Відповідно до цього «Договора» верховною владою Закавказької Федерації була «Повноважна Конференція» представників цих трьох республік, а вищим виконавчим органом — «Союзний Совєт» — теж з представників цих республік. Таким чином ці два нові закавказькі органи відограваали ролю предаточного ременя від московського двигуна до адміністраційних машин цих трьох республік. Московський ЦК РКПб диктував накази ЗакБюро РКПб, а останнє передавало їх Повноважній Конференції і Союзному Совєту, а ті далі — в Баку, Тбіліссі й Ерівань. Але вже тільки за 8 місяців практики цієї конструкції виявилася її повна непрацездатність внаслідок опозиції закавказьких націонал-комуністів російським окупантам, та через суперечки поміж цими трьома національностями. Тоді Москва скликала на 15 листопада 1922 р. довірочну нараду тільки трьох осіб: голів ЦІКомітетів цих трьох республік і домовилася з ними, щоб 10 грудня 1922 р. скликати в м. Баку, — російському пролетарському центрі Закавказзя, — «Закавказький З'їзд Совєтів» на основі безпосереднього представництва від повітових З'їздів Совєтів всіх трьох республік. Таким чином було зігноровано центральні вищі органи всіх цих трьох «незалежних» республік:

З'їзди Совєтів і Совнаркоми їх. З надзвичайною швидкістю, в другій половині листопада 1922 р. по всіх повітах і містах Закавказзя відбулися з'їзди совєтів і пленуми міських совєтів для обрання делегатів на І-ий Закавказький З'їзд Совєтів. На цьому З'їзді ФСССРЗ був переорганізована на Закавказську СФСР (ЗакСФСР). 13 грудня 1922 р. була затверджена і-ша «Конституція» цього новотвору та обрано ЗакЦІК. Таким чином первісна конфедеративна форма була замінена федеративною, тобто централізованішою, що було порібно російським імперіялістам. Делегування уповноважених представників від «урядів» трьох республік було замінено представництвом від населення всіх трьох республік разом, тобто було з'ігноровано національні ріжниці їх.

В сьомому розділі рецензії — «ЗакСФСР і РСФСР» проф. В. Дубровський зазначив, що цим новим титулом — «ЗакСФСР» большевики намагалися удавано задовольнити національні амбіції неросійських народів Кавказа, урівноправненням на папері їх «федерації» з РСФСР. Це було особливо потрібно для Москви, тому що одночасно з цим також УССР проявляла одверті намагання стояти на рівній нозі з РСФСР. Цяхом для заспокоєння національних амбіцій і вимог мало б бути створення «СССР», ініціятором чого був старий большевик М. О. Скрипник. Проф. В. Дубровський нагадує, що між М. О. Скрипником і діячами неросійських республік, особливо з грузинами, були довірочні контакти, бо останні теж домагалися свого урівноправнення з РСФСР. На IX-му всеросійському З'їзді Совєтів у 1921 р. представники республік Закавказзя вимагали, щоб для Азербайджана, Грузії і Вірменії було надано певну кількість місць у складі Всеросійського ЦІК'а. Закавказці вважали себе в не меншому праві керувати росіянами, ніж мали росіяни право керувати їхніми республіками. Хоч М. І. Калінін тоді запевнив свою згоду, з цією слушною вимогою, але ж введення грузинів, азербайджанців і вірмен до складу ЦІК'а так і не було здійснено. Ленін визнав за краще уникнути такого конфузу, — а створити нову декорацію для російської імперії і її колоній, — «СССР». У листопаді-грудні 1922 р. большевики провели мітінги по Закавказзю з резолюціями-вимогами про створення «СССР». Грузинські комуністи вимагали, щоб до СССР вступили Грузія, Азербайджан і Вірменія сепаратно, а не цілою ЗакСФСР, бо вони хотіли позбутися цього «федеративного» ярма на шиї. Але Москва вважала за краще прийняти до «СССР» цілу «ЗакСФСР», де кермо росіян було б міцніше, ніж в органах національних республік. Г. К. Орджонікідзе, бувши представником Москви на І-му Закавказькому З'їзді Совєтів у грудні 1922 р., провалив вимогу грузинів, і тому на І-му Всесоюзному З'їзді Совєтів у Москві 30 грудня 1922 р., де було затверджено «Декларацію» і «Договір» про заснування СССР, — до СССР вступила ЗакСФР, як ціле, і така закручена ситуація тривала аж 14 років, до т. зв. «Сталінської» Конституції 1936 р. коли державні органи «Закавказької Федерації» були зліквідовані, бо настало нове «осуверення» республік Закавказзя. Але треба зазначити, що московська керівна контора в Тбіліссі залишилася, — тільки замість «ЗакБюро ВКПб» була перейменована на «Закавказький Краєвий Комітет ВКПб, що, звичайно, не змінило істоти цього органу.

В 9-му розділі рецензії — «АзССР в складі СССР» проф. В. Дубровський розглянув умовини існування АзССР безпосередньо в складі СССР, тобто після 1936 року. СССР не мав і досі не має своєї власної столиці, а користується столицею РСФСР — Москвою. Остання не прийняла пропозиції О. Я. Шумського — «інтеранціоналізувати» район Запоріжжя (в УССР) і там побудувати нейтральну в національному відношенні столицю СССР — «Електрополіс» малася на увазі могутня база електроенергії з ДніпроГЕС'у). Російські большевики не хотіли вилазити з свого насиженого імперіялістичного кубла — Москви. Під впливом же критики від ЦК КПбУ та інших нацкомпартій, Сталін ще в 1925 р., через три роки після створення «СССР», раптово перейменував «РКПб» на «Всесоюзну КПб», — від чого її російська імперіялістична функція не змінилася аж ніяк. «Суверенність» АзССР, неодноразово підкреслена в Конституції АзССР (затвердженої IX-м Всеазербайджанським З'їздом Совєтів в Баку 14 березня 1937 р.) є такою самою фікцією, як «суверенність» УССР і всіх інших «союзних республік: права незалежного державного управління, зносин з чужоземними державами, створення власних військ, право вільного виходу з складу СССР, непорушність території «незалежної» республіки, «всесоюзне» громадянство для підданих будьякої «союзної» республіки, — все це — фальшива оболонка (крім як для РСФСР!), що приховує колоніяльну залежність АзССР і всіх інших неросійських республік від РСФСР. Хоч за Конституцією азербайджанець є громадянином АзССР, але він автоматично є підданим всього СССР, тобто національне підданство в СССР практично скасовано для всіх осіб неросійської національности. І зворотньо, — як зазначено в Конституції АзССР, — «громадяни всіх інших союзних республік користуються на території АзССР

однаковими правами з громадянами АзССР». Але система поліційної реєстрації місця проживання в СССР та обмеження щодо цього створює таке упосліджения (дискримінацію), що азербайджанець може переселитися в Москву тільки за особливим дозволом поліції (НКВД-КГБ), в той час як москаль може вільно переїхати в Баку чи в іншу «союзну» столицю і там повністю використовувати своє право «громадянина» АзССР, УССР і т. д. Таким чином теоретично і практично припускається, що москалі в разі їх потреби, можуть масово виїхати в Баку, чи Київ, і там переголосувати в якому-небудь важливому питанні виборців місцевої національности. Якщо ж азербайджанець, чи українець переселюється в РСФСР, то він автоматично стає громадянином РСФСР, і тому при всяких статистичних обчисленнях і переписах його записують «рускім», — якщо нема особливо гострого протесту чи сприятливих місцевих обставин для фіксації своєї окремішної національности. Така формальна казуістика доповнюється хитрою практикою. В 30-их роках, під час запровадження паспортної системи в СССР, на питання про громадянство можна було відповідати рівносильно: «громадянин СССР» або «громадянин АзССР», «громадянин УССР» тощо, що й записувалося до паспорту. Але багато людей з обережности вважало за краще заявляти: «Я — громадянин СССР», тому що вони знали, що ГПУ — НКВД (а міліція, що паспортизувала, є частиною цієї системи) брало на свій особливий облік всіх тих осіб, хто насмілювався належати до АзССР, УССР тощо.

Фальш совєтських конституцій так само відбивається й щодо прийняття чужинцями совєтського громадянства, чи щодо вибуття з совєтського громадянства. За «конституцією», АзССР може прийняти в своє, а тим самим і всесоюзне громадянство, чужинця, що проживає в АзССР, при чому відмова прийняти його не може бути апельована до органів СССР. Але ж жодний чужинець, що легально прибув до СССР, не поїде до АзССР, щоб оптувати собі совєтське підданство, а вважатиме за краще зробити це в Москві. Нелегально ж прибулий до АзССР чужинець (напр. курд з Туреччини, чи азербайджанець з Ірану) буде негайно заарештований органами ГПУ—НКВД—КГБ і запроторений в концентраційний табір на довгий час або на все життя, як «шпійон», «диверсант» тощо. Таким чином це «суверенне» право АзССР має тільки фіктивне значення. Але ж питання про вихід з совєтського підданства розв'язується не в АзССР, а виключно в Москві в Президії Верховного Совета СССР, — «з огляду на виняткове важливе значення цього акта для СССР». В наслідок цього, якщо совєтський азербайджанець хоче переїхати, може до своїх рідних, в перський Азербайджан і тому змінити своє підданство, — то він повинен звертатися не до своєї національної «вищої влади», а до чужої влади — в Москву, де, розуміється, з великою підозрою розглядатимуть цей «виняткове важливий політичний акт».

В роки 2-ої світової війни російські імперіялісти намагалися грати на патріотичних національних почуваннях неросійських народів СССР. Вони дозволили АзССР сформувати національну азербайджанську 416-у дивізію, що її назвали «Таганрогською» (м .Таганрог — в Ростовській області РСФСР!). Для мобілізації тюркських сил для виконання російських імперіялістичних завдань в Зах .Європі, Верховний Совет СССР 1 лютого 1944 р. дозволив АзССР організувати Комісаріят Оборони та Комісаріят Чужоземних справ АзССР. Нема сумніву, що це були виключно декоративні установи.

Законодавчі права АзССР так само фіктивні. За конституцією АзССР з 1937 р. в цій країні було ліквідовано законодавчі права «влади на місцях», що було характерно особливо в період військового комунізму. Тепер все законодавство АзССР було ніби зосереджено в Верховному Советі АзССР (ст. 59 Констит. СССР і ст. 24 Констит. АзССР). Закони, що їх ухвалює Верх. Совет АзССР, не потребують наступного затвердження органами СССР. Але в цьому нема жодної потреби, тому що «закони» АзССР мусять точно відповідати законам СССР. Якщо в законодавстві АзССР з'явилися б відхилення від законів СССР, то такі відхилення наїеред визнано нечинними. Не дивно, що в практиці Верх. Совета АзССР за останні 22 роки не було випадку, щоб закони АзССР протиріччили всесоюзному законодавству, — з гордістю зазначив Ф. Ш. Шабанов .

За Конституцією АзССР виборчим правом користуються всі громадяни цієї республіки, що досягли 18 років, незалежно від ... (далі, як в европейських конституціях). Але за цією формулою обійдено мовчанкою немалочисленну категорію «позбавленців» («лишенцев», тобто осіб, що їх органи ГПУ — НКВД — КГБ позбавили громадянських прав, напр., мулли, тощо. У цій Конституції так само нема згадки про передумову народження чи довшого проживання в АзССР. Тому декілька тисяч російських комуністів, що їх прислала Москва з Баку «допомагати» виборам в АзССР, автоматично користуються активним і пасивним виборчим правом, бо вони фактом свого приїзду в Азербайджан, бодай на декілька днів, одразу перевер-

нулися на теж вроді «азербайджанців», бо стали громадянами АзССР. Тому ці російські комуністи, якщо досягли 21 року, можуть бути обраними депутатами Верховного Совєта АзССР, тобто одразу стати законодавцями цієї країни. Цілком неістотним вважається факт, що азербайджанці не знають таких приїжджих «автоматичних» депутатів, бо вони, азербайджанці, фактично не виставляють кандидатів у свій вищий законодавчий орган. Кандидатури для обрання виставляються, по-перше, комуністичними партійними організаціями, подруге, профспілками й іншими організаціями, де керівництво так само в руках комуністів (ст. 149 Конст. АзССР). Тому присланий з Москви «кандидат» у депутати Верх. Совєта АзССР, автоматично пропонується компартією Азербайджана, як справжній кандидат. Позапартійні тюрки Азербайджана, тобто більшість населення країни, взагалі не мають жодних виборчих шансів, тому що у виборах до Верх. Совєта республіки комуністи й позапартійні виступають ніби спільно з єдиною виборчою програмою (теж присланою з Москви). Тому всіх кандидатів в депутати рекомендується компартією як представників «блоку» комуністів з позапартійними. Потрапити в депутати Верх. Совєта АзССР може тільки такий «позапартійний», хто цілком відданий і слухняний компартії (тобто Москві), не виявляє жодних сумнівів чи ухилів, тобто думає й діє так само, як російські окупанти. Таких «позапартійних» кандидатів російські комуністи цінують досить високо й протаскують за списком «блока комуністів з позапартійними» в депутати, тому що їм, комуністам, потрібна деяка кількість формально «позапартійних» депутатів, щоб виправдати в очах азербайджанського народа й закордону існування цього фіктивного «блоку». Внесення «позапартійного» до списку кандидатів є формулою оплати його колаборації з російським окупантом. Напевно жоден азербайджанський патріот ніколи не буде внесений до списка цього блоку.

«Голосувати», тобто слухняно опускати в урну готовий виборчий бюлетень повинні всі: за цим уважно стежать російські комуністи й їхні коляборанти. Під час виборів у 1947 р. до Верх. Совєта АзССР 2-го скликання голосували 99.98 % виборців, а у виборах 3-го скликання в 1951 р. — 79.99 %, у виборах 4-го скликання в 1955 р. — 99.99 %, у виборах 5-го скликання в 1959 р. — 99.99 %. Ту соту долю відсотка, що стосується неголосувавших, складають особи, що несподівано померли, або збожеволіли ,або раптом виїхали з АвССР, або що їх було заарештовано перед виборами тощо. Майже всі виборці голосували за «блок»: за другим скликанням — 99.79 %, за 3-м — 99.96 %, за 4-м — 99.86 і за 5-м 99.84 %. Ф. Ш. Шабанов твердить, що ці числа показують «високу політичну активність совєтських виборців і їхню злютованість навколо компартії СССР». Але В .Дубровський вважає, що це є «наслідком безвиходности їхнього становища». Не дивно, що підсумки таких «виборів» були блискучими, з погляду комуністів: у Верх. Совєті АзССР 4-го скликання на 370 депутатів було 288 комуністів і 82 «позапартійних» (або 78 і 22 %), а в Верх. Совєті 1-го скликання — 80 % комуністів і 20 % «позапартійних». При такому однопартійному й дуже дисциплінованому складі депутатів Верх .Совєта їхні дискусії на сесіях Верх. Совєта АзССР не мають жодного сенсу, тим більше, що «депутатам» наперед видають належні тези чи проєкти для попереднього ознайомлення та підготовки до промов на сесії. При такій системі «виборів» і «законодавства» цілком неможлива жодна боротьба програм і думок та вибору поміж ними, що й було потрібно російським окупантам.

Ось ця монопольна й диктаторська роля компартії, спочатку тільки на практиці, а з 1936-го року — й юридично (відповідно до ст. 126 Конституції СССР) стала законом для всього СС СР, в тому числі й для Азербайджану.

Вибори в місцеві совєти в АзССР провадяться подібно, як і вибори до Верх. Совєту АзССР. Виборчі права не залежать від «осілости» виборця або кандидата на обрання. Тому комуніст, що його прислали керувати провінційними або містечковими виборами, може бути одразу «обраний» депутатом або навіть головою місцевої самоуправи, хоча б він у цьому місті або повіті не прожив жодного дня перед тим. Це цілком відповідає системі совєтської «демократії».

Розділ 8-й рецензії проф. В. Дубровський присвятив питанню колективізації села в АзСР. Це було наслідком ухвали ЦІК і СНК СССР від 16 березня 1927 р. Але в АзССР певно з цим не поспішали. Тоді в січні 1929 р. СНК АзССР примушений був ухвалити постанову «Про розвиток колективних господарств» (Собр. Узак. АзССР 1929 р., ч. 3, стор. 62). Коли й це не прискорило колективізації, то компартія АзССР почала «допомагати» трудящим села: наприкінці 1929 р. з Баку послали на села 500 пролетаріїв, а в 1930 р. профспілки СзССР відрядили на села аж 2204 «організаторів». Ф. Ш. Шабанов, на жаль, не подав кількости жертв цієї колективізації в АзССР.

В 9-му розділі рецензії проф .В Дубровський заторкнув питання про культурне становище в АзССР. Ф .Ш. Шабанов хвалиться, що «понад

90 % населення в Азербайджані при царизмі було неписьменним. На 1935-й рік переважна частина населення ліквідувала свою неписьменність». На це проф. В. Дубровський зазначив що тут питання йде про письменність російською, а не тюркською мовою. Перед революцією тюркські діти навчалися арабсько - тюркської письменности при мечетах та в приватних школах. За мусульманськими релігійними звичаями жоден мусульманин не сміє бути неписьменним у мові своєї релігії. Запровадження ж большевиками освіти в російській мові служить меті русифікації азербайджанців, — тому це є «досягнення» іншого порядку, а не національного. Іншим засобом винищення старої арабо-тюркської письменности населення були реформи щодо абетки для азербайджанської мови: наприкінці 20-х років арабську абетку замінили латинською, а в 30-х роках її знову перевели на російську абетку, що служитиме меті русифікації молодшого покоління.

Підсумок рецензії щодо становища в АзССР наведено проф. В. Дубровським в одній оцінці совєтської влади якимсь азербайджанцем, який сказав: «Очень хароший советскій власть, — только слишком длінний!»

Для нас, українців, ця рецензія проф. В. Дубровського на книжку Ф. Ш. Шабанова має той спеціяльний інтерес, що вона є першою такого роду спробою порівняльно-історичного дослідження вже майже півстолітньої історії існування одної з національних (не російських) підсовєтських республік. Ця проблема заслуговує уваги дослідників, бо для того настав вже слушний час.

Олександер Домбровський

З ПЕРСПЕКТИВИ 25-ЛІТТЯ СЛУЖБИ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИЧНІЙ НАУЦІ

Кермуючися мотивами практичних користей для історії вільної української науки в діяспорі, а в тому головно історичної науки й бібліографії, я хотів би подати коротко, в формі скромного причинка-автореферату, найважніші дані про мої досліди на відтинку античної історії взагалі, а раннього історії України зокрема на протязі 25-х років. Умовини вільної української історичної науки — науки недержавного народу — стиснули її до вузьких рямців українознавства, внаслідок чого дослідники всесвітньої історії зводяться у нас майже до зера. Ще гірше на відтинку досліджень з античної історії (що вимагають знання класичних мов), зовсім непрактичним сьогодні фахом, що відстрашує молодих адептів науки. Тому працю сучасного українського дослідника античної історії можна вважати без пересади піонерською на українському ґрунті, що промощує шлях майбутнім нашим дослідникам — представникам української історичної науки, дай Боже, вже державного народу. З вищенаведених міркувань доцільність цього скромного автореферату очевидна.

У 1937 році вийшла друком моя перша праця — вступ до першого повного українського перекладу «Скитії» Геродота, зробленого нашим істориком, бл. п. Теофілем Кострубою. Від того часу я працював постійно науково — ст. асистентом при Катедрі Античної Історії Львівського Університету за большевицької окупації Західньої України, опісля першим рангою бібліотекарем Архіву м. Львова за німецької окупації, дальше в Празі й згодом в різних містах тодішньої Німеччини. Коли ж не можна було відвідувати бібліотек внаслідок наближення фронтових ліній і пожвавлення аліянтської авіяції, я порядкував зібраний матеріял, «переживовував» його й робив потрібні записки. Після капітуляції Німеччини я висиджував цілими днями по бібліотеках, збираючи дальше матеріяли, а вечорами вертався до табору, щоби «мешкати» в таборових касарнях. Та все ж війна спричинила десятилітню порожнечу в бібліографічному покажчику моєї наукової діяльности, бо в воєнних і післявоєнних роках я нічого не опублікував крім низки публіцистичних статтей.

У 1938-41 рр. я підготував власний переклад Геродотової «Скитії» та інших античних авторів, що в своїх творах згадували землі України й їхніх жителів. Крім того я працював над історичними, географічними й етнографічними даними Геродотової Скитії, а зокрема над питанням походу Дарія на скитів у світлі географічних даних Геродота й інших античних істо-

риків та географів. У зв'язку з тим виринули питання етнографічного, етнологічного й географічного порядку як на базі студій над Геродотом, так врешті в аспекті цілої античної історії (дослідження над порівняльною етнографією в цілі етнологічних уточнень, проблеми мітологічних елементів античної географії і т. д.) А це заставило мене зайнятися докладніше проблемами античної історіографії й помічних наук історії, головно античної географії, щоб краще зрозуміти духово-інтелектуальну атмосферу доби Геродотової «Скитії». У питанні етнічного походження скитів треба було зупинитися над складною проблемою суперечностей між Геродотом і Гіппократом («батьком історії» і «батьком медицини») відносно опису скитів, над лінгвістичними реманентами скитів і сарматів, перевести мікроаналізу етнографічного матеріялу, поданого у Геродота, а також у інших античних авторів та при помочі порівняльного методу сконфронтувати цей матеріял з етнографічними даними інших народів античного світу.

У зв'язку з грецькими колоніями на північному побережжі Понту не від речі було присвятити більше уваги історії грецької колонізації цілого середземноморського басейну, а зокрема північно-чорноморського побережжя, а крім того грецькій культурі, як самої метрополії, так тим більше колоній. У зв'язку з тим виринає проблема грецької Polis, як держави. Треба було, очевидно, присвятити багато уваги економічному чинникові грецького колонізаційного процесу, зокрема історії економічних зв'язків гелленського світу з праукраїнським тереном. У зв'язку з питанням праукраїнської етногенези й автохтонізму виринає теорія праукраїнського субстрату, обґрунтована аргументами з писаних джерел, а в першу чергу з твору Геродота, що став немов історіографічним каноном для пізніших античних істориків. У цьому напрямі йшли також наші досліди. У зв'язку з тим долучувалася ще проблема прасловянської колиски.

Головним тенором наших публікацій з ділянки ранньої історії України являється теза, що праісторичний і ранньоісторичний процес східньоевропейського простору йшов у напрямі етнічної диференціяції, а не уніфікації, а антропогеографічні й геополітичні фактори — зовсім різні для півночі й для півдня, тобто пізнішої московської й української території — поглиблювали цей процес етнічної диференціяції в антропологічному (соматологічному й психологічному), культурному й політичному аспектах.

З проблемою походу Дарія на скитів пов'язане також питання кімерійців і їхнього набігу через кавказьку браму на Малу Азію, про що згадує Геродот і ассирійські джерела. Цій проблемі ми присвятили окрему працю, беручи на увагу також археологічний матеріял. Окрему сторінку в моїх дослідах займає соціологічний матеріял античної України з питанням реманентів матріярхату з палеоетнографії. Окрема праця присвячена питанню раннього монотеїзму на наших землях (sebomenoi ton theon hyphiston) античної доби з виказанням його ідеологічних зв'язків зі Старозавітнім ягвізмом. Це важливі моменти моїх дотеперішніх досліджень над ранньою історією України. Моєю ціллю є дати більшу синтезу ранньої історії України.

Та мої досліди не обмежувалися самою тематикою ранньої історії України. Вони виходили далеко поза її межі, заторкуючи проблеми загальної античної історії. Як ми вже згадали, зв'язки гелленського світу з античною Україною заставили нас зайнятися деякими проблемами з історії Греції, головно її економічними питаннями, культурою і духовістю. Ніжне павутиння грецької мітології було пов'язане з античною Україною, що знайшлася в констеляції грецьких мітів у першу чергу на ґрунті гіпербореологічних спекуляцій мітичної географії. Та грецький пантеон цікавий сам собою як феномен античної духовости, витворений специфічними факторами в розвитку духового процесу Греції з її культурним і політичним партикуляризмом та грецьким спекулятивним розумом.

Окреме місце в наших дослідах займає античний орієнт, головно антична семітологія, в першу чергу з огляду на фольклор і етнографію. Ми присвятили спеціяльну увагу старозавітньому канонові, як релігійно-ідеологічній предтечі новозавітнього канону й цілої християнської духовості при спільному ідеологічному знаменникові — монотеїзмі зі старозавітнім месіянізмом і новозавітньою христологією. Процес емансипації монотеїстичної системи релігії з рудиментаризмів людського духа в різних фазах розвитку античної цивілізації від мозаїзму до павлінізму, тобто від старозавітнього ягвізму до павлінської христології на фоні тринітарного поняття Божества — був предметом наших студій. У світлі тих дослідів ми можемо розв'язати питання генези християнізму як капітального феномену духовости, що зійшов на ґрунті старозавітнього монотеїзму в атмосфері цивілізації пізнього гелленізму та в політичних рямцях римської імперії ранньої доби цісарства Процес духовости античної людини йшов отже від фетишизму, тотемізму й анімізму че-

рез антропоморфічний політеїзм примітивної редакції, політеїзм, сформульований у більш удуховленому виді античної доби просвічення, перський дуалізм — до монотеїзму старозавітньої й вкінці новозавітньої редакції з узглядненням христології з її сотеріологічною ідеєю.

Присвячуючи більшу увагу духовості античного жидівства й старозавітньому канонові не можна було поминути питання панвавилонізму. У зв'язку з першими успіхами Гротефенда в відчитуванні клинового письма та дальшими студіями в тій ділянці розвинулася як окрема наука на античному відтинку — асиріологія. Досліджуючи клинописний матеріял, учені відкрили в ньому аналогічні місця до біблійних оповідань з першої книги Мойсея (Genesis), отже опис раю, упадок перших родичів, переказ про потоп і Ноя і т. д. Виходячи з передумови, що вавилонська цивілізація старша від жидівської, дослідники уважали біблійний матеріял з Genesis «копією» вавилонських «оригіналів». Школа визнавців панвавилонізму станула на становищі вавилонського походження духовости античного жидівства з пентатевхом, а головно його першою книгою, вважаючи Мойсеєве законодавство наслідуванням кодексу Гамурабі. Зайняте в наших працях становище виясняє дану проблему на основі спільної семітської традиції. В ділянці релігіознавчих дослідів ми оспорюємо погляд, що монотеїстична система релігії характеристична для пастуших народів, а політеїстична — для хліборобських. Політеїзм грецького пантеону заперечує ту концепцію. У зв'язку зі згаданими вище проблемами спільної семітської традиції й деяких елементів духовости ми розробляємо тему — Кодекс Гаммурабі й Закон Мойсея, а висновки тих дослідів старатимемося сконфронтувати з твором римського законодавства —Lex duodecim tabularum.

Окремим питанням наших дослідів є справа розділу римської імперії на західню й східню. Процес кристалізації «подвійного принципату» на двох цісарів (августів) і двох адоптованих престолонаслідників (цезарів) зарисовується уже від III століття, від часу Діоклеціяна. Треба було перевести поділ імперії й поділитися владою з адміністративних, мілітарних і фінансових оглядів. І цей факт становить генезу візантійської імперії, якої державна структура й духовість являються синтезою таких античних і ранньосередньовічних елементів: римська державна ідея, грецька культура, християнство і варварство сусідніх етнічних груп (орієнтальних і слов'яно-германських). Тобто Візантія була християнською, римською державою грецького народу з численною домішкою варварських елементів у розумінні грецького поняття «barbaros». У наших дослідах ми звернули особливу увагу на парадоксальне на перший погляд явище, а саме, що візантійці, які вважали себе наслідниками римської імперії, думали категоріями політично-державної ідеї античного Риму та називали себе римлянами — Rhomaei (як відомо, назва «візантійці», «візантійський» є далеко пізнішою — з доби гуманізму), виказали рішучий спротив процесові романізації та зберегли своє національно-культурне, грецьке обличчя. Процес романофобії, як реакція на імперіялістичні намагання античного Риму, що проходив довгими століттями як частина довговікового конфлікту: орієнт — окцидент, запустив сильні корені у візантійській ментальності та став опісля могутнім психологічним фактором у конфлікті за патріярхат Фотія, де різниця двох чужих культур показалася глибшою навіть від догматичних розходжень. Остаточний церковний розлам був лише формальним завершенням того конфлікту двох різних духовостей. У наших працях ми підкреслюємо довговікову античну традицію того духового конфлікту. Щойно тепер — у двадцятому столітті після потрясаючих подій революції на Сході й серед трагічних обставин Східної Церкви в її змаганнях з марксизмом й большевицькою практикою, проломлюються можливо перші криги упередження перед лицем Ілго Ватиканського Собору й його простягненої руки в напрямі Сходу. І то ще зарано говорити тепер про успіхи на полі змагань до якогось ближчого порозуміння. Прив'язання візантійців до традиції деяких утертих шляхів античної духовости з часів творців грецької культури, Геродота й Тукидида, Платона й Аристотеля, Демостена й Фідія — було предметом наших дослідів.

Окремою сторінкою нашого дотеперішнього наукового дорібку являються праці над слідкуванням за розвитком і ходом радянської історичної науки на відтинку античних студій, тобто від періоду всевладних впливів школи Покровського до її засудження й ліквідації та обрання «нового курсу», що в дійсності є продовжуванням концепцій Покровського. Наскільки акції поодиноких визначних учених є стійкі на біржі радянської науки може послужити, наприклад крім Покровського, історія Марра, ідола радянської науки, що став жертвою сталінізму. Дослівно протягом кількох днів марризм зник з наукових кабінетів і опинився на смітнику. У працях про античну й ранньовізнтійську історію в дослідженні радянської історичної науки ми виказали, наскільки радянські дослідники не розуміють об'єктивних за-

кономірностей історичного процесу, вульгаризують історичну науку, переводять насильну соціологізацію історії, відносяться нігілістично до історичного минулого й оцінюють історичні події з точки зору сьогоднішнього дня згідно з тезою, що історія — це політика, звернена в минуле. Одним словом, радянська історична наука користується тими самими методами, за які засуджено школу Покровського. Підношування рабовласницької проблеми, а зокрема революцій рабів до центральної точки історичного процесу античної епохи, фальшива інтерпретація атенської демократії й «актуалізування» питання суспільного й політичного устрою Спарти та грубо суб'єктивне становище до питання генези й історії перших віків християнства з погляду партійної науки — це головніші промахи радянської історичної науки. Таке саме насильне соціологізування per fas et nefas історичних подій ранньовізантійсько доби та карикатуризування історії Східньої Церкви кінця античної епохи й самих початків середньовіччя включаючи перші Собори — це справжня картина стану візантологічних дослідів радянської історичної науки. У праці про історію античної філософії в дослідженні радянських учених ми старалися виказати, наскільки ці досліди є всеціло запряжені до воза матеріялістичного світогляду марксистсько-ленінської редакції з повним запереченням найелементарніших засад наукового об'єктивізму.

У зв'язку з нашим зацікавленням, наскільки творці української літератури черпали надхнення з невмірущих джерел античного минулого, ми займалися дотепер античною тематикою творчости Шевченка, Франка й Лесі Українки. Головно величезний матеріял античної тематики творчости згаданої великої поетеси вимагав опрацювання зі сторони не лише літературознавця, але й фахового дослідника античної епохи. Це потрібно для всестороннього насвітлення постаті Лесі Українки як поетеси непересічного знання на відтинку античної історії.

Моя діяльність на відтинку організації наукової праці виявилася дотепер зорганізованням Секції Античної Історії при Українській Вільній Академії Наук у Нью-Йорку, де я виконував обов'язки секретаря, а після смерти голови, проф. Андрія Коцевалова, від року 1960 мені довелося очолити Секцію, яка в 1964 році відзначатиме своє десятиліття. Моя активна участь у кількох наукових конгресах і з'їздах та численних наукових конференціях доповнюють мою скромну наукову діяльність, в якій я завжди старався іти по лінії якости, а не кількости при умовах еміграційної дійсности. У своїй діяльності я завжди скеровував свою увагу на провідну зорю нашої вільної науки — українську історичну Правду, кріпився кожним, хоч би найменшим її успіхом з вірою в її остаточну перемогу. Список моїх дотеперішніх публікацій буде доповненням цього автореферату. Крім того деякі праці находяться в друку, а деякі ждуть своєї черги.

Від редакції: Бібліографія праць шановного автора буде подана в іншому числі журналу. З нагоди 25-літнього Ювілею наукової праці Д-ра О. Домбровського, бажаємо йому дальших тривалих здобутків на полі історичної науки.

Редакція

БІОГРАФІЯ

Лев Биковський

ЮРІЙ ІВАНОВИЧ ЛИПА
(1900-1944)

Вже двадцять літ минає від часу смерти д-ра Юрія Липи (Ю. Л.). У зв'язку з тим, ставлячи собі завдання краще пізнати життя й творчість Ю. Л., видатного українського лікаря, письменника, публіциста й громадсько-політичного діяча першої половини XX. ст., зустрічаємося по давньому з багатьма труднощами. Не тільки з уваги на еміграційні обставини, не тільки з браку творів покійного автора [1], не тільки тому, що потрібні матеріяли для цього знаходяться й досі по той бік «залізної завіси», але й тому, що багато задумів Ю. Л. збірався й розпочав навіть, але не встиг довести до кінця.

Все обірвалося так раптом . . .

До таких підставових для розроблення згаданого завдання передумов належить передусім опрацьовання **біо-бібліографії** Ю. Л.

Свого часу неповний список праць, складений ним особисто, вдалося від нього видобути.

1) *Напр. його драматичних творів.*

Він був опублікований, за 1917-1942 рр., при другому виданні його «Чорноморської Доктрини» [2].

Натомість свого автожиттепису, із-за скромности він так і не написав. Він накреслив був собі більш широкий задум у цій справі. Розпочав здалека — від публікування спогадів про свого батька д-ра **Івана Липу,** відомого українського письменника й громадсько-державного діяча. Спогади ці Ю. Л. писав поволі й першоджерельно, на підставі батьківського архіву.

Таким чином складання його власного життепису відкладалося на дальші часи. Через те ми тепер стоїмо перед цілковитим браком відповідних друкованих матеріялів. Зарадити цьому подекуди можемо збираючи спогади рідні, ближчих знайомих і співробітників та сучасників Ю. Л. доки вони ще живуть. Тимчасом пощастило вже використати деякі приватні архіви.

На підставі власних спогадів [3] та відомостей, усних і друкованих, якими розпоряджаємо, можемо спробувати подати приблизний перебіг життя та вклад в українську культуру цього велетня-героя, який власною кров'ю припечатав те все, що голосив за життя!

Реферований тут матеріял уложено, в міру можливости, в хронологічному порядку.

Батьківські часи. Постать батька Ю. Л. — д-ра Івана Липи ще й досі не досліджена як слід. Відомо лише, що він народився в Керчі (на Криму) у 1865 р., був лікарем. Деякий час, після закінчення університету, працював на Полтавщині. Він заснував, разом з іншими, у 1890 р. конспіративне українське товариство «Братерство Тарасівців». Воно поставило своєю метою осягнення самостійности України. «Братерство Тарасівців» було до певної міри ідейним продовженням «Кирило-Методіївського Товариства» [4].

У 1893 р. організацію Тарасівців російська поліція викрила й розгромила. Д-р Ів. Липа опинився у в'язниці. Вийшовши звідтам, по деякому часі, і після деяких особистих непорозумінь (В .Дорошенко), він переїхав до м. Ананіва, на Херсонщині, де був земським лікарем. Коли ж не стало можливости служити й в ананіївському земстві д-р Ів. Липа переїхав до Одеси. Став працювати там лікарем та громадським діячем. (Євг. Чикаленко).

Діяльність «Братерства Тарасівців» (1890-1893) також мало ще досліджена. Його ідеологія, почерез батька, мала великий вплив на пізнішу творчість Ю. Л. Вона випливає з наставлення й діяльности цього товариства та є, наче б то, його продовженням. Про це Ю. Л. постійно згадував. Наприклад, у «Передмові» до другого видання «Чорноморської Доктрини» він виявляє себе послідовником самостійницького гасла «Тарасівців» — . . . розвивати сили свого народу — уважаємо за свій найвищий моральний закон, а будову держави за річ найвищу . . . » [5].

Пробувавши в Одесі, д-р Ів. Липа лікарює і бере діяльну участь в місцевому українському громадсько-національному житті. Будучи членом Української Одеської Громади він діє також і поза межами Одеси. Так, маємо відомості, що він був співробітником часописів «Громадського Слова» й «Нового Життя», що пробували виходити в Києві. В Одесі д-р Ів. Липа жив, здається, до осени 1918 (?) р., де мав власну хату й лікарню.

З постанням української держави, за яку він боровся з молодих літ, д-р Ів. Липа бере діяльну участь в її будівництві спершу як письменник і видавець, потім двічі як міністер УНР. Внаслідок воєнних подій у 1918/19 рр. переїхав з Одеси до Кам'янця - Подільського. У 1919 р. був міністром віроісповідань УНР. Згодом з урядом, військом і громадянством та сином «Юрчиком» виїздить восени 1920 р. на еміграцію до Польщі. Тут бере участь у 1921 р. в діяльності уряду УНР в екзилі, в Тарнові, як міністер здоров'я. Помер д-р Ів. Липа на українській землі, у Винниках під Львовом 13 листопада 1923 р. від хвороби рака.

З приводу смерти д-ра Ів. Липи писав його близький приятель В. Дорошенко так характеризуючи покійного: « . . . не стало піоніра свідомого українства, покинув нас один з видатних лицарів Молодої України, чесний, характерний, працьовитий і розумний українець . . . Треба пам'ятати, що саме д-р Ів. Липа з гуртком своїх товаришів-однолітків започаткував новітній політичний рух на Великій Україні. Це ж від них іде т. зв. «свідоме українство», що прийшло на зміну колишньому «українофільству» з його національною дводушністю...» [6].

Таким був батько Ю. Л. Він жив культом батька та його духовим надбанням. Негайно після смерти батька Ю. Л. видав у 1924 р. брошуру присвячену йому [7]. Згодом свій осново-

2) Одеса-Варшава, 1942, сторн. 158-162.

3) Автор цих рядків знав особисто Ю. Л головно впродовж 1938/39 — 1943/44 рр., лучили нас тісні взаємини приязні й співпраці.

4) Див. Символ віри молодих українців» д-ра Івана Липи (1892).

5) «Чорноморська Доктрина», 2-ге вид., Варшава 1942. в 3-му вид. 1947 р., сторн. 9-10.

6) Див. статтю В. Дорошенка в «Новому Часі», від 24 травня 1937

7) Ю. Липа — Світильник неугасимий, Львів 1924.

положний твір «Чорноморську Доктрину» (Варшава 1940) — присвятив Ю. Л. пам'яті того, хто вродився в столиці Митридата Великого, зріс над Чорним морем і був засновником «Братерства Тарасівців» [8].

На підставі батьківського архіву Ю. Л. почав низку статтів, присвячених йому, але той цикл не встиг докінчити. Батьківський архів Ю. Л. частинно взяв зі собою, переїжджаючи восени 1943 р. до Яворова, а частинно віддав, за посередництвом автора цих рядків, на перехування до Варшавської Публічної Бібліотеки.

Зовсім нічого не знаємо про матір Ю. Липи. Ніхто ніколи не чув від нього щонебудь про його матір! З усних споминів Марії Донцов (1951/52 р.) довідуємося, що покійний д-р Іван Липа «жив» з сестрою милосердя зі своєї лікарні в Одесі. Отже Ю. Л. походив наче б то від неї, але докладніше про це нічого не знаємо. Згодом д-р Іван Липа одружився в «законний спосіб» з іншою панею. Вона звалася Марією Львовною, по мужу Липова. М. Л. Липова не виїхала з чоловіком з Одеси, залишилась там і там же вмерла.

Так само нічого не знаємо про ближчу і дальшу рідню Ю. Л. Іноді він згадував, у розмовах, про харківського православного митрополита Філофія, називаючи його своїм дядьком. Полковник Литвиненко, який приїздив у 1942 р. з під Львова, від керівництва УПА, до Варшави в різних справах до екзильного уряду УНР казав авторові цих рядків, що Ю. Л. є його, нібито, небожем.

Одеські часи. Народився Ю. Л. в Одесі [9]. Дата народження точно не встановлена. Наприклад, «Енциклопедія Укранознавства», НТШ, (Мюнхен) подає 1901-ий рік. У той же час «Українська Мала Енциклопедія» проф. Євг. Онацького, Буенос - Айрес подає 1900-ий рік [10]. Очевидно, з часом буде можна перевести метрикальні досліди.

Ю. Л. часто згадував про те, що вони мали в Одесі власну хату. З усних джерел, з другої руки, довідуємося, що ця батьківська «хата» — то був чималий дім, а до того ще й власна санаторія, чи лікарня! Отже більш ніж достатнє існування в ті часи .

Невідомо нам також нічого докладнішого про дитинство й хатнє оточення Ю. Л. З усних джерел також з другої руки, знаємо, що спочатку «Юрчик» був при матері. Після одруження д-ра Івана Липи дитина перейшла до батьківського дому. Зі споминів М. Донцов знаємо, що вихованням дитини займалася пані Залізняк. Доказом українського виховання є те, що малий Юрчик передплачував український дитячий часопис, який тоді виходив у Львові. П'ятилітній передплатник листувався з редакцією «Дзвіночка» українською мовою, пишучи листи золотими літерами [11].

Засоби дозволяли на утримання старанного хатнього виховання й закладення поважних інтелектуальних підвалин. Адже Ю. Л. знав добре кілька західньоевропейських мов.

Восени 1910 р. десятилітнім хлопцем, вступив Ю. Л. до Державної 8-миклясової Клясичної IV гімназії в Одесі. Скінчив її на початку літа 1918 р. по «старому програму» й дістав «матуру». Докладніших відомостей про перебування Ю. Л. в гімназії, впродовж 1910-18 рр., не маємо. Знаємо лише, з його власних свідчень, що тут, в старших клясах почав він писати й друкуватись, десь від 1917 р. Тут він заснував був видавництво «Народний Стяг», тощо.

Восени 1918 р. Ю. Л. записався був на Правничий Факультет Одеського Університету. Але студій не розпочав із-за українсько-російської війни. У той час Ю .Л. бере участь в українських визвольних змаганнях. Він вступив козаком до куреня української морської піхоти.

У 1918/19 р. скінчився одеський період життя Ю. Л. Внаслідок воєнних подій він, разом з батьком, переїхав до Кам'янця-Подільського.

Кам'янець-Подільські часи в житті Ю. Л. припадають на 1918/19 — 1920 рр. До Кам'янця-Подільського Ю .Л. переїхав (влітку 1919 р.) з Одеси разом з батьком як членом уряду УНР. Тут він мужнів щораз то більше. В описах кам'янець-подільської доби життя Ю. Л. між хронологією і спогадами М. Мухина [12] помітна, здається, якась «незгідність». Ю. Л. мав тоді вже 19 літ (!) а М. Мухин згадує про нього як малого, слабовитого хлопчика, в куртці, і т. д.

Впродовж цього часу Ю .Л студіює від осени 1919 до липня 1920 р. послідовно на перших двох семестрах Правничого Факультету Державного Університету в Кам'янці-Подільському. Одночасно провадить письменницьку та редакційну діяльність. Він редагує часопис «Нова Думка», яка стала виходити від початку 1920 р., як орган Ради студентських представників Кам'янець-Подільського університету [13]. Восени 1920 р. Ю. Л., разом з батьком, виїздить з Кам'янця-Подільського.

Станіславівські часи. Коротке перебування Ю

8) Цитую за 3-им виданням цього твору, Женева (Майнц-Кастель) 1947, сторн. 10.

9) А не на Полтавщині, як подає пок. д-р Дм. Бучинський. Див. «Свобода», ч. 213, 1934.

10) Див. кн. VII, сторн. 830.

11) З усних спомнінь редакторки Катрі Гриневичевої.

12) Писаними у 1948 році.

13) За рукописом проф. А. Животька - «Укр Студентська Преса»...

Л. у Станіславові в 1921 р. було тільки перехідним епізодом (М. Мухин).

Тарнівські часи в житті Ю. Л. тривають від осени 1920 до половини 1922 р. Разом з переїздом українських міністерств з України на еміграцію, восени 1920 р. до Польщі, Ю. Л. потрапив до м. Тарнова. Тут він мешкає разом зі своїм батьком д-ром Іваном Липою, як високим урядовцем, деякий час міністром УНР. Вони проживали впродовж цього часу разом і нарізно в Тарнові, Варшаві і у Львові. Ю. Л. продовжує свою літературну діяльність. Він засновує разом з однодумцями.[14] в Тарнові літературне об'єднання п. н. «Сонцесвіт». Воно видало під тою ж назвою тоді літературний альманах. Далі Ю. Л. бере участь у Союзі Української Молоді (СУМ). Не з'ясований, поки що, за тарнівську добу, вплив на творчість Ю. Л. кохання його з драматичною артисткою — добродійкою Олександрою Кривицькою [15].

Винницько-Львівські часи молодого Ю. Л. почасти покриваються, а почасти зазублюються з попередньою — тарнівською і слідуючою — познанською добами його життя. Вони почалися від часу переїзду у 1922 р. д-ра Івана Липи з Тарнова до Винників, під. Львовом [16].

Опікунчою постаттю, що мала тоді вплив на Ю. Л., була Марія Донцов. В її хаті, у Львові, був Ю. Л. як у себе вдома. Пані М. Донцов та її покійна, розстріляна гестапівцями сестра — Леся Підгірська і їх покійна мати, щиро опікувалися студентом Ю. Л., після смерти його батька [17]. Таксамо добре знала Ю. Л. й дбала про нього пані Н. Савченко, сестра В. Дорошенка. Із Львовом та львов'янами Ю. Л. був тісно зв язаний аж до закінчення познанського університету, у 1929 р.

Вмираючи д-р Іван Липа просив Дорошенка і д-ра М. Паньчишина бути «Юрчикові» замість нього батьком. Цей обов'язок вони ретельно виконували за допомогою вищезгаданих паньопікунок, «Українського Лікарського Товариства» та «Львівського Товариства допомоги еміґрантам з Великої України». На чолі останнього стояли люди, що теж щиро ставилися до талановитого сироти. До них належали: проф. Іван Щедрик, Андрій Петренко, пізніше Андрій Жук. В редагованому В. Дорошенком календарі цього товариства «Дніпро» Ю. Л. друкував свої поезії, а заснована при товаристві видавнича кооператива «Хортиця» видала його «Нотатник» (кн. I-III, 1936-37) та «Призначення України» (1938). Згадана група львов'ян помагала, можна сказати, Ю. Л. духово й фінансово разом з д-ром М .Паньчишином скінчити Медичний Факультет у Познані (Свідчення В. Дорошенка).

Літом 1922 р. проф. д-р Ів. Огієнко, як міністр освіти УНР, видав у Тарнові Ю. Л. урядову посвідку про закінчення одеської гімназії та перебування його на правничих факультетах Одеського і Кам'янець-Подільського університетів [18] З нею вступив Ю. Л. на медичний факультет Познанського університету.

Познанські часи Ю. Л. тривали від осени 1922 до осени 1929 р. Впродовж цього часу Ю. Л. успішно кінчає, при допомозі своїх львівських опікунів, медичний факультет Познанського університету. Поява його в Познанському університеті пожвавила життя серед студіюючих там українських студентів. Він входить в склад Української Студентської Громади, а по деякому часі перебирає головство в ній. Але це його не задовольняє і по довготриваючих заходах засновує він, разом з іншими, ще й українську студентську корпорацію «Чорноморе», на зразок «ордену». Кличем її було: «Честь, Україна, Товариськість». Товариство успішно розвивається. Згодом корпорація «Чорноморе» поширила свої впливи на інші університетські осередки, не тільки Польщі, але й за кордоном. Головним її завданням було виховання кандидатів на військових старшин та державних діячів, здібних кермувати державним життям.

Ю .Л. обстоював тоді думку, що найважливішим сучасним завданням є виховання академічних кадрів, виховання українського «ордену». Тому домагався висилання студентів по всіх країнах світу, щоб колись мати гідних репрезентантів у всіх ділянках життя. Він дуже гостро виступав проти анґажування всіх студентів до підпільної роботи, бо, на його думку, не досить навчитися руйнувати старе й шкідливе, але треба вміти будувати нове, треба конструктивно опанувати знання, треба вміти, не тільки збудувати корабель, але й пустити його на води, перебороти бурю і довести до означеної мети. Це завдання державника. Ю. Л. говорив, що ми знаходимося якраз у положенні корабля з чужою залогою на повному морі, отже мусимо опанувати його й повести до нашої мети (О. Теребус).

Студіюючи на університеті, провадячи того

14) Миколою Ковальським, М. Обідним, Борисом Лисянським, Натусею Лівицькою, Тенянком, Іваненком та іншими.

15) Див. Ол. Луговий — Визначне жіноцтво України, Торонто 1942, «Енц. Укр.», т. 3, сторн. 1172.

16) Про це пише В .Дорошенко в «Бібліслогічних Вістях», ч. 1, сторн. 61-ша, Авгсбург 1948.

17) Від дня 13 листопада 1923 р.

18) Вона була складена на підставі свідчень д-ра Івана Липи.

роду промадсько-національну працю серед студентів, займаючись літературною та публіцистичною діяльністю, Ю. Л. відвідує час від часу рідні терени. Так, наприклад, в Західній Україні (у Львові) був він у 1924 р., в зв'язку зі смертю свого батька. У 1926 р. зустрічаємо його в Любитові, під Ковлем на Волині (свідечння Ю. Косач). Далі їде у близький закордон — відвідує у 1927/28 р. Данію і буває в Данцігу. Тут він брав участь у місцевому українському студентському житті, був там членом корпорації «Чорноморе», виголошував різні доповіді тощо. (Свідчення О Шепарович).

З визначних подій того часу у житті Ю. Л. слід ще згадати його кохання з полькою — панною М. С. Вона дорівнювала Ю. Л. своєю інтелігенцією і мала на нього великий вплив. Від її приятельки — добродійки М. К. довідуємося вже на еміграції, що врешті решт панна М. С. відмовилася стати дружиною Ю. Л. Згодом вона вийшла заміж за місцевого поляка, теж лікаря. У неї знаходиться частина архіву зв'язаного з Ю Л.: листування, фотографії з тих часів, чернетки й навіть, нібито, деякі ще не друковані й нам незнані його твори.

На пограничу познанської і наступної варшавської доби в житті Ю. Л., він відбув, ніби то, після закінчення університету, військову повинність в польській армії (здогади М Садовського).

Варшавські часи в житті Ю. Л. тривали від осени 1929 до осени 1943 р. Про ці часи можна говорити як про зрілу й духово найпліднішу добу в житті Ю. Л. Ця доба має свій розквіт і занепад. В залежности від того її можна поділити на два періоди: від початку до 1939-41 рр. і відтоді до 1943 р.

Приїхавши до Варшави восени 1929 р. Ю. Л. спершу мешкає у приятеля свого батька добродія А. М. Лівицького, президента УНР в екзилі, на вул. Фільтровій (Дантишка), ч. 63. Одночасно на переломі 1929/30 р. відбуває він приписову лікарську практику в Родильному шпиталі, на Каровій вул. На початку 1930 р. переїздить на самостійне мешкання на вул. Деревляній, на Повіслі (свідчення Н. і П. Холодних).

Після закінчення лікарської практики старається Ю. Л. дістати посаду лікаря. З цією метою перебуває якийсь час, десь від березня 1930 р. на праці в курорті Миловоди, Оберницького повіту, на Познанщині, їздить до м. Лодзі тощо. Але йому там не щастить і через якусь, докладніше нам незнану, романтичну історію, він в половині 1930 р. вертається до Варшави. Тут розпочинає приватне лікарювання. Одночасно, після приїзду до Варшави [19], студіює на Варшавському університеті разом з Ю. Косачем, В. Бачинським, Кривоносюком, Коломийцем та іншими. Бере діяльну участь у місцевому українському студентському житті та належить до грона «Чорноморців», варшавської української студентської корпорації. У той же час редагує часопис «Чорноморя». Після непорозумінь у варшавській студентській громаді, внаслідок орієнтації деяких її членів на совєтофільський часопис «Нові Шляхи» у Львові, закладає Ю. Л. в противагу цьому рухові разом з поетом Євг. Маланюком націоналістично-літературну групу «Танк». Намічалося притягнути до співпраці в цьому об'єднанні, крім згаданих організаторів, ще й інших осіб [20].

Згодом, впродовж трьох літ, Ю. Л. студіював і закінчив ще й Вищу Школу Політичних Наук у Варшаві. Великий вплив на нього мав в цій школі солідарист — проф. Єжи Курнатовскі [21].

Ю. Л. мешкав послідовно на Ксьонженцей вул. та на Новому Світі. На останньому помешканні відвідала його буцімто колишня його приятелька з Познані пані М. С. Вона по давньому його кохала, а не одружилася з ним нібито тому, що дуже його цінила і вірила в те, що він відіграє в українському суспільстві видатну ролю, в чому як полька не хотіла перешкоджати (свідчення пані М. К.)

В цей час, поруч з лікарюванням та літературною працею, захоплювався Ю. Л. також ляльковим тетром. З цією метою робив ляльки, організував ляльковий театр, писав для нього п'єси тощо.

На свій лікарський фах Ю. Л. дивився лиш як на джерело заробітку, що давало йому матеріяльну й суспільну незалежність. Проте він був здібним лікарем практично і теоретично. Гарний на вигляд і милий в поводженні з людьми, він як, людина, лікар і мужчина мав великий успіх, особливо серед жіночих пацієнтів. Всі ж істотні його заінтересування, натомість зосереджувались на письменницькій та суспільній ділянках.

Перебуваючи у Варшаві Ю. Л. відвідував, час від часу, різні закордонні осередки: Лондон (1930-34-?), Париж (1937) та Відень і Берлін, вже за часів німецької окупації Польщі (разом з дружиною у 1941 р.).

Зі споминів О. Теребуса [22] довідуємося, що Ю. Л. студіюючи на Варшавському університеті, незабаром став там асистентом. Потім дістав

19) *Восени 1929 р.*

20) *Н. Лівицьку, П. Холодного, Л. Моссендза, о. Стефановича, М. Чирського, М. Мухина, Ковальського, Г. Журбу, Гончаренка, Перфецького, О. Косача, Коломийця, Л. Чикаленка, Лукасевича й інших.*

21. *Про останнє знаємо дуже поверхово від самого Ю Л.*

22) *В рукопису від 1951 р.*

стипендію для поглиблення свого знання на університеті в Лондоні. Перебуваючи в Англії він цікавився тамошнім політичним і суспільним життям. Познайомився р англійською репортеркою і письменницею, лордівського походження. Вона відкрила йому дорогу до ширших англійських політичних кругів. Але в скорому часі із-за непорозумінь з польським посольством у Лондоні мусів вертатись до Варшави. Згодом ця приятелька відвідала Ю. Л. у Варшаві. Вони їздили разом до Львова. Закінчилося це «кохання» трагічним розстанням. Дочка лорда покинула Ю. Л. і відлетіла власним літаком до Англії. У неї також залишилося листування з Ю. Л. й світлини.

З нашого листування з покійним Іларіоном Косенком (Париж) довідуємося, що влітку 1937 р. Ю. Л. побував у Парижі.

Назагал Ю. Л. тішився в Варшаві, як було згадано, опінією здібного лікаря. Але нас більше цікавить Ю. Л. як талановитий мислитель і письменник. Його творчість за той час нам відома на підставі видрукованого матеріялу. На ломість п'єси, що він їх писав для лялькового театру не дійшли до нас. Слід зазначити, що Ю. Л. окрім друкованої спадщини, залишив по собі чималу кількість рукописних матеріялів розкиданих по різних установах та у приватних осіб — його ближчих приятелів. Наприклад, незадовго перед і після одруження найшов на нього якийсь пуританський настрій. Він частково знищив, а частково віддав стороннім на переховання, всі свої вірші т. зв. «легкого жанру», за які свого часу картав його батько. Тому ця сторінка творчости Ю. Л. є й буде, мабуть, для нас майже незнаною.

Ю. Л. почав свою творчість головно як поет. Але десь від 1932, а від 1937/38 рр. вже остаточно, облишає поетичну й драматичну форми творчости та поволі перекидається на прозу. Він уважав, що творами у прозовій формі зможе краще ширити свої ідеї серед суспільства і таким ином ліпше досягти поставленої цілі. Тому приступає поволі до журналістики, літературознавчої, політичної, історіографічної та іншого роду й змісту творчости.

(продовження слідує)

****

ГЕРАЛЬДИКА І СФРАГІСТИКА

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ І ПЕЧАТІ МІСТ ПІДЛЯШШЯ

Герби й печаті підляських міст представляють для української геральдики й сфрагістики особливе значення з кількох причин.

Вони належать до давніших пам'яток українського міського знаківництва не тільки під оглядом самого герботворення, але також під оглядом скількости збережених стародавніх печатей і навіть документарних джерел. Німецьке самоврядне міське право поширилося на Підляшші вже в XV-ому столітті (раніше поширилося воно на українських землях тільки в Галичині, на Холмщині й частинно на Волині) і це явище було одною із головних причин до розвитку місцевого міського печатництва й гербівництва.

Не зважаючи на окраїнне положення Підляшшя в відношенні до інших українських земель і на насильні спроби сполячення цієї волости, як теж завдяки деяким корисним для українськости цієї землі історичним обставинам (як напр. довша приналежність до Руськолитовського Великого Князівства), підляські міські емблеми залишилися справжніми українськими під оглядами свого змісту й стилю, вони виявляють значно менше чужинецьких впливів (польських, німецьких і інших), ніж знаківництво інших західно-українських земель, що проявляється навіть у частішому применні староукраїнської мови в довкільних написах, ніж це бачимо на стародавніх печатях інших, ближчих чи дальших до Підляшшя, земель.

Сфрагістиці й геральдиці Підляшшя призначено із сторони української науки значно менше уваги, ніж відносним царинам українознавства інших українських земель, дарма, що з підляської емблематики промовляє так виразисто українська традиція. Під цю пору, коли Підляшшя опинилося поруч Полісся, Холмщини, Надсяння, Лемківщини й Пряшівщини в ряді тимчасово втрачених для України земель, дотичні сфрагістичні й геральдичні досліди мають особливе значення.

Під Підляшшям розуміємо в цій статті природну (історично-економічну) частину України цієї ж назви в її сучасному розумінні, яка при-

близно покривається з простором колишнього Підляського воєвідства (без корінно польських рубежів цього ж воєвідства, одначе з Берестям і його найближчими околицями).

1. Берестя (Берестя Литовське). Берестя згадане вже 1019-го року розповіддю літописця про скитання великого князя Святополка I Окаянного: «принесоша и к Берестю». В першій половині XIV-го століття заволоділи ним литовські князі, а приблизно в другій половині того ж століття постав його герб. 1390-го року одержало Берестя німецьке міське самоврядне право [1], отже вже тоді мусіло користуватися гербовою печаттю для канцелярійного вжитку. Після всієї правдоподібности цей первісний герб містив у собі виображення лука з нап'ятою стрілою. Середньовічні речеві пам'ятки й дотичні документарні джерела на жаль затратилися на протязі століть; збереглася тільки згадка в Папроцького про такий же герб, як теж дві міські печаті — з XVI-го й XVII-го століть. Точніші відомості про них завдячуємо у великій мірі знахідкам польського знакознавця М. Гумовського і його ж особистим інформаціям [2].

Перша печать прикріплена до документу з 1543-го року, що переховувався в архіві міста Данцігу. Вона проміром 32 мм., її довкільний напис звучить ПЕЧАТЬ МѢСТА БЕРЕСТЕНСКОГО, а в печатному полі міститься гербовий щит з виображенням лука з нап'ятою стрілою. З вигляду печаті можна внескувати, що була виготовлена приблизно на переломі XV-го на XVI-е століття. Важно відмітити, що напис у староукраїнській, а не латинській мові.

Друга печать зберігається в Музею Чапських у Кракові. Вона прикріплена до документу з 1654-го року, має в промірі 29 мм., а її довкільний надпис звучить: SIGIL — CONSUL — CIVITA — BREST — M.D.LITY (початок і кінець надпису відділені звіздкою). В печатному полі гербове виображення лука зо стрілою, а щит увінчаний родовим знаком Гедиміновичів — тризубоподібними т. зв. «Колюмнами». Печать була виготовлена безсумнівно в XVII-му столітті, на що вказує не тільки її вигляд, але теж сам надпис: Печать Радних (консулів) Міста Берестя Великого Князівства Литовського. Під кінець XVII-го століття Берестя [4], подібно як усі інші воєвідські міста й колишні столиці, мало вже повне чи майже повне німецьке міське самоврядне право, отже магістратське управління з двома колегіями — лавничим судом і міською радою (в цьому ж випадку це т. зв. раднича міська печать).

Деякі сфрагісти припускали, що гербом Берестя було теж виображення гостро завершеної башти на міському мурі, одначе збережені відносні печаті з рр. 1628 і 1644 (в музею Чапських у Кракові) відносяться після всієї правдоподібности до Берестя Куявського, яке досі користується подібним гербом. Міста змінялисправді в дуже рідких випадках свої герби, одначе безсумнівна печать Берестя (Литовського) з виображенням лука з XVII-го століття відома, а можливість уживання двох інших гербів рівночасно виключена.

Крім вище згаданих знакознавців цікавилися гербом Берестя й писали про нього С. Кшижановський [5] і передусім В. Мондальський [6].

Під російською владою, 6. квітня 1845-го року (за старим стилем), затверджено Городненською губернією новий і дивовижний герб для Берестя. Щит розділений; у горішньому півполі герб Городненської губернії (в червоному полі золотий зубр), а в долішньому блакитному півполі впад Мухавця до Буга і на земному виступі круг срібних щитів і посеред них твердинна корогва з двоголовим імператорським орлом (на знак того, що Берестя обернено в фортецю) [7]. Очевидно, що цей новотвір російської бюрократії для української міської геральдики несприймальний і для Берестя зовсім невластивий.

Дійсний герб Берестя, що пам'ятає часи Руско-литовської держави та відповідає найдавнішим сфрагістичним пам'яткам, виглядає ось як: у червоному полі золотий лук, нап'ятий срібною й зверненою вістрям угору стрілою (цікаво, що цей герб дуже подібний до герба поблизького Пинська та різниться від нього тільки незначно сполукою гербових барв).

2. Біла. (Біла Підляська, Біла Радивилівська, Альба). Вона одержала міські права завдяки старанням Петра Білого, троцького воєводи. Від 1568-го року належала до князів Радивиллів і один із них, Михайло Казимир, який помер 1680-го року, обдарував місто новими привілеями та провдоподібно тому Біла прибрала герб з виображенням Архистратига Михаїла. Давніший герб затратився. Збереглася відбитка печаті при документі з 1750-го року, що представляє Архистратига Михаїла, який стоїть на змію з мечем у правиці й з вагою в лівиці. Побіч нього в печатному полі дата 1750, а довкільний надпис звучить: PIECZEC MAGISTRATU MIASTA BIALEJ PODLASKIEJ (на початку надпису й між його трьома першими словами вміщені хрестики). Оригінал документу й печаті мав знаходитися в збірках польського сфрагіста В. Віттига [8]. На основі цієї відбитки виготовлено в найновіших часах нову печать тотожного вигляду з проміром 40 мм., що нею Біла користується до сьогодні. Такий же сам

герб міста знаходиться в залі маґістрату в Люблині лише здодатком дати 1260 (правдоподібно перша історична згадка про Білу). За російських часів герб змінено та виображено в червоному полі молдця (воїна) в срібній одежі (без крил), який стоїть на зеленому змію з мечем і вагою. Малюнок зберігався в Архіві Давніх Актів у Варшаві. Властивим гербом Білої слід однак уважати виображення з XVII -го століття: в червоному полі срібний Архистратиг Михаїл, який стоїть на чорному змію, в золотій зброї, з золотим мечем у правиці й такою ж вагою в лівиці.

3. Більськ (Підляський). Це місто над річкою Білою, заложене в XIII столітті, одержало Маґдебурзьке право 1430-го року від великого князя Витовта, а Олександер Ягайлончик затвердив міські права вдруге 1495-го року. Приблизно в тих роках постав міський герб, що виображає одну з особливостей цієї ж волости, а саме зубра. Відомі нам чотири давні печаті. 1) Округла, з проміром 35 мм., на документі з 1574-го ропу, з гербовим щитом з виображенням зубра зверненого в свою ліву сторону (вплив польської геральдики!) та з досить наднищеним довкільним надписом на стяжці: +S + C-IVITAT - I - S + BIELIENS - IS +.
2) Овальна (38 x 33 мм.), на документі з 1778-го року, з виображенням зубра зверненого в свою праву сторону (за стилем української, як теж західно-европейської геральдики) та з довкільним надписом: SIGILLVM CIVITATIS SCRA REGIAE MATTIS BIELSCE -
3) Овальна (45 x37 мм.), на документі з XVIII-го століття (точна дата невідома), з бароковим щитом з виображенням зубра на мураві (зверненого в свою праву сторону) та з наднищеним довкільним надписом, що починається звіздкою: SIGILLUM - CIVITATIS - ...BIELSCENSIS. 4) Овальна (28x25 мм.), при документі з 1786-го року, з оздобним щитом, у якому зубр звернений в свою праву сторону, та з довкільним надписом (оздобленим чотирьома звіздками - на початку, на кінці й між словами): SIGILLUM CIVITATIS BIELSCENSIS. З її величини можна внескувати, що служила для щоденного вжитку, як т. зв секретна печать. Найбільша скількість печатей Більська переховується в Національному музею в Кракові. В XIX-му столітті були спроби виображування в гербі Більська тільки самої зубрової голови, що одначе не вдержалося. В противенстві до Віттиґа (як теж автора цієї статті, який обоснував свій погляд розгляданням печатних відтисків) твердить Ґумовський [9], що в печаті цього міста був віл. За російських часів, 6. квітня 1845-го року (за старим стилем), затвердила Городненська губернія новий герб: щит розділений; у горішньому півполі городненський губерніяльний герб, а в долішньому блакитному два скісно перехрещені й звернені вістрями вгору копія, на перехресті прив'язані два старинні щити, а під перехрестям дата 1038 (у пам'ять перемоги Ярослава I Мудрого). Очевидно, що дійсним гербом Більська є виображення з часів Русько-литовської держави: в срібному полі на зеленій мураві червоний зубр (звернений у свою праву сторону) з чорними рогами.

4.Бранськ. Цей стародавній руський город був 1241-го року прилучений до Литви, а 1493 -го року одержав від великого князя Олександра Ягайлончика маґдебурзьке право. За герб прийняв виображення литовсько-руської «Погон» і печать (округла, 31 мм.), витиснена на документі з 1582-го року, з цим же виображенням на ренесансовому щиті та з наднищеним довкільним надписом: SIGILLUM : CIVITATIS : BRANSCEN (початок і кінець розділені звіздкою) збереглася в Національному Музею в Кракові. Пізніша печать, округла (50 мм.), з теж наднищеним довкільним надписом: SIGILLVM CIVITATIS BRANSK 178(6) ANNO (по трьох перших і по останньому словах звіздки, а по даті хрестик), що прикріплена до документу з 1789-го року, вказує на те, що в 1786-ому році наступила зміна герба. В печатному полі, оточеному арабесками, знаходиться дивовижне виображення, що в ньому Віттиґ добачує боротьбу людини з потворою або спародійований вид «Погоні», а Ґумовський твердить [11], що це якась постать верхом на верблюді. Автор цієї статті прихиляється до погляду Ґумовського. Цей новотвір не вдержався і гербом Бранська залишилося виображення «Погоні» зо сполукою барв її відміни в гербі колишнього Берестейського воєвідства (вершник- лицар не в срібній, лише в блакитній одежі). Тому, що в українській геральдиці не повинно бути тотожніх гербів для окремих гербоносців, потрібне незначне відрізнення герба Бранська від герба Берестейщини, себто сучасного Полісся, і воно буде найбільше послідовним у сполуці барв нараменного щиту вершника-лицаря з виображенням подвійного хреста. Цей двораменний ягайлонський хрест виображався на протязі століть різно (переважно золотий або срібний у блакитному або червоному полі). В гербі Берестейщини він золотий у блакитному полі, отже в гербі Бранська слід було б виобразити його в барвах, що їх бачимо в гербі іншої підляської місцевости, а саме Ломазів (срібна й червона). У висліді маємо такий герб Бранська: в червоному полі на срі-

оном уконі в чвалі вершник-лицар у блакитній одежі зо срібним піднятим угору мечем у правиці та зо срібним двораменним хрестом у червоному щиті на лівому рамені.

5. Вишниці. Ця місцевість на пограниччі Підляшшя й Холмщини ,яка колись була містом, затратила свій герб на протязі століть. 1847-го року, коли для урядових цілей збирано герби Польського Королівства, створено для Вишниць новий герб: в блакитному полі срібний кінь на припоні до стоячої перед ним зеленої тополі [12]. Цей проєкт уміщено в альбомі, що знаходиться в архіві давніх актів у Варшаві, а опісля скопіовано для тек Б. Подчашинського в Університетській Бібліотеці, як теж для тек у Національному Музею в Варшаві. З огляду на відсутність давнього гербу Вишниць, приходиться нам остатися при цьому, тимбільше, що він має вже за собою традицію довшу, ніж одне сторіччя.

6. Воїнь (Вогинь). Міське самоврядне право було надане цьому стародавньому городові королем Зигмунтом І біля 1537 року. Одинока й найдавніша печать міста переховалася в Музею Чапських у Кракові. Вона округла (36 мм.), містить у ечатному полі виображення рака на ренесансовому щиті, що оточений староукраїнським надписом: ПЕСАТЬ МЕСТА ВОИНАНСКОГО (при документі з 1571-го року). Цей герб не вийшов з ужитку до XIX-го століття, на що вказує виображення червоного рака в блакитному полі в російсько-польському геральдичному Альбомі з 1847-го року (Архів Давніх Актів у Варшаві) та в його копіях (Б. Подчашинського й Національному Музею в Варшаві). Барви з 1847-го року геральдично неправильні і червоний рак повинен бути виображений у срібному полі [13].

7. Городище. Первісний герб цього міста, яке мало німецьке самоврядне право вже в XVI-ому столітті, затратився та не знаємо ні одної його давньої печаті. Переховуван в Архіві Давніх Актів у Варшаві (в геральдичному альбомі з 1847-го року) виображення вказує само собою на те, що в XIX-ому столітті вже призабувся давній герб. Цей проект, хоча скопіований Б .Подчашинським і варшавським Національним Музеєм, у дійсності не був ніколи затверджений урядово, але з браку іншого герба він сприймальний. Гербопис: в червоному полі два перехрещені золоті снопи зо затканими в ни хрібним серпом (на перехресті), срібною косою й золотими граблями (скісно над снопами) [14].

8 Докудів. Колись був він містом яке належало князям Радивиллам. Михайло Казимир Радивилл, литовський пільний гетьман, надав йому ряд привілеїв (помер 1680-го року) і можливо з цієї причини вибрано на міський герб Архистратига Михаїла. Докудів згаданий теж у документах з XVI-го до XVII-го століть серед міст, у яких існували ще т. зв. копні (громадські) суди (згідні зо староукраїнським звичаєвим правом і Литовським Статутом, одначе незгідні з магдебурзьким правом). В воєвідському Архіві в Люблині, на війтівсько-лавничій книзі з 1658-го року, збереглася одинока пам'ятка по цьому колишньому місті, а саме округла печать (33 мм.), що містить у собі вище згадане виображення й довкільний надпис (починається хрестиком): PIECZENC MIASTU DOKUDOWI SLUZY Гербопис: в блакитному полі срібний Архистратиг Михаїл у золотій зброї, з золотим мечем у правиці й такою ж вагою в лівиці, який стоїть на чорному змію.

9. Дорогичин. За переданнями заложений він 1061-го року, був столицею землі Ятвягів, коронаційним городом Данила Романовича, а 1498 одержав від великого литовського князя Олександра Ягайлончика магдебурзьке право[16]. Найдавніша збережена печать (округла, 34 мм.) містить у собі оздобний щит з головою зубра і довкільний надпис: SIGILVM CIVITATIS TI - GE DROGICENSIS (звіздки по двох перших словах і обабіч останнього). Витиснена вона на документі з 1581-го року. В XVIII-ому столітті місто користувалося виображенням цілого зубра на землі, зверненого в свою праву сторону, на що вказують дві збережені печаті. Перша, на документі з 1791-го року, округла (50 мм.), з гербом в овальному й оточеному гірляндою щиті та з довкільним надписом що кінчиться оздобним трилисником: PIECZEC - SZLACHETNEGO - MAGISTRATV – MIASTA - I K M –DROHICZYNA. Друга, на документі з 1793-го року, овальна (29 х 33), з гербом на оздобному, овальному й укороноваиному щиті та з надписом: P : B : M : I : K : M : -DROGICZINA (Печать Бургграфа Міста Його Королівської Мосці Дорогичина). В російському альбомі геральдії з 1847-го року запроєктовано новий герб з виображенням лодки й риби, що очевидно не прийнялося. Властивий герб Дорогичина це первісне виображення: в золотому полі чорна голова зубра з червоними рогами й таким самим язиком .

10. Камінець. За переказом заложений був він 1276-го року володимирським князем Володимиром Філософом, опісля називано його теж Камінцем Литовським, а 1569-го року був він негородовим староством. На печаті при документі з 1730-го року [17] (округлій, 28 мм.) бачимо в ренесансовому щиті виображення башти, супроводжене обабіч датою (найправдо-

подібніше виготовлення печати) 15-83. Довкільний напис надщищений: SIGIL ... ADVOCA . CIVITA . CAMENE ... Гербопис: в червоному полі на срібному низькому твердинному мурі срібна башта з золотою гостроверхою крівлею.

11. Клещелі. 1523-го року видав Зигмунд I ерекційний привілей на заложення міста на магдебурзькому праві Ольбрахтові Ястолдові. 1581-го року Степан Баторій надав містові герб, що представляє символ св. Івана Хрестителя — ягня з короговкою [18]. Печать при документі з 1782-го року (округла, 33 мм.) представляє в лавровому вінку ягня звернене в свою ліву сторону (вплив польської геральдики!) з короговкою в передній лапі (держак завершений хрестиком). Довкільний надпис голосить. SIGILLVM CIVITATIS KLESZCZELOVIENSIS. Печать на документах з років 1783-88 (округла, 54 мм.) містить у собі повне виображення міського гербу: на щиті ягня з короговкою, звернене в свою праву (!) сторону; щит увінчаний лицарським (спряжковим) шоломом з дев'ятьома короговками в нашоломнику; два леви як щитодержці. Довкільний надпис виїмково довгий: SIGIL : NOBIL : MAGISTRATUS : CIVITATIS ... KLESZCZELE IN PALATINATU PODLACHIAE. Правильне виображення гербу Клещелів в червоному полі срібне ягня (звернене в свою праву сторону), з золотим сяйвом навкруг голови, яке правою передньою лапою придержує срібну короговку з червоним хрестиком і з золотим, завершеним хрестиком, держаком.

12. Кодень (Кодно). Місто одержало німецьке самоврядне право 1511-го року, при чому теж установлено герб міста, а саме виображення Архистратига Михаїла з піднятим мечем у правиці [19]. В пізніших часах герб розширено, а саме вміщено в правому горішньому накутнику щитик з гербом «Лис», яким печатаються князі Сапіги, заслужені для розвитку цього міста. Давні печаті не збереглися й герб знаємо тільки з альбому геральдії з 1847-го року, перехованому в Архіві Давніх Актів у Варшаві. В достичних документах згадано, що це давній герб, отже він мусів мати потвердження в міських печатях. Поданий він тут у дивних і негеральдичних барвах: в сірому полі (такої гербової барви не знає геральдика України й сумежних країн) Архистратиг Михаїл у срібній зброї, в червоній сукні та з таким же взуттям, з білими крилами, а поруч чорний щитик із золотою стрілою, себто з гербом «Лис». Архистратиг Михаїл без гербу Сапігів поданий теж у гербовнику Очиковського в Бібліотеці Красінських у Варшаві. Правильне виображення гербу: в блакитному полі Архистратиг Михаїл, срібний у золотій зброї з піднятим угору в правиці золотим мечем, а вгорі праворуч від нього щитик з гербом «Лис» у правильних барвах: в червоному полі срібна, двічі перехрещена й вістрям звернена вгору стріла.

13. Константинів. До року 1868-го був він містечком, заложеним 1774-го завдяки стараннням К. Седлницького та названим від імени його жінки [20]. Можемо припускати, що первісним гербом міста був «Одровонж» Седльницьких, одначе на отвердження не маємо жодної печаті з часів Речіпосполитої. 1847-го року запроектовано новий герб з виображенням ваги та включено його до Альбому Герольдії (Архів Давніх Актів у Варшаві, альбом Б. Подчашинського в Університетській Бібліотеці й Національний Музей у Варшаві). Герб не був затверджений, але він сприймальний у барвах з 1847-го року: в блакитному полі срібна вага з золотими важками.

(Закінчення слідує)

1. Weizsaecker, W.: Die Ausbreitung des deutschen Rechtes in Osteuropa. Staat und Volkstum. Buecher des Deutschtums. 2. Bd. 1926. Pag. 553-5.
2. Paprocki, B.: Herby Rycerstwa ... (Krakow, 1584). Krakow, 1858. Pag. 920.
Jakowliw, A.: Das deutsche Recht in der Ukraine. Leipzig, 1942. Pag. 15.
3. З особистого листування.
4. Акты Лит. Русск. гос-ва, I, ном. I.
5. Krzyzanowski, S.: Slownik heraldyczny. Krakow. 1870.
6. Mondalski. W.: Rocznik Brzeski. 1929. Pag. 126.
7. Винклер, П. П. фон: Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи. С. П., 1899. Ст. 19.
8. З листа Варшавського Магістрату з 9. січня 1923 до М. Гумовського, який сумнівається в ідентичності року й надпису (автор статті поділяє ці сумніви).
9. Gumowski. M.: Herby miast polskich. Warszawa 1960. Pag. 131.
10. Tittyg, W.: Pieczecie miast dawnej Polski. Krakow—Warszawa, 1905. Pag. 27.
11. Gumowski, ibidem, pag. 138.
12. Gumowski, M.: Pieczecie i herby miejscowosci Wojewodztwa Lubelskiego. Lublin, 1959. Pag 92.
13. Gumowski. Pieczecie, pag. 93.
14. Gumowski, ibidem, pag. 36.
15. Черкаський, І.: Громадський (копний) суд на Україні 16-18 ст. Збірна праця Соц.-екон. Відділу Всеукраїнської Академії Наук, ч. 13 Київ, 1928. Ст. 111-115.
16. Акты Лит. Русск. гос-ва, I, ном. 59.
17. Wittyg, ibidem, pag. 102.
18. Wittyg, ibidem. pag 115-16
19. Balinski, M., Lipinski, T.: Starozytna Polska. Warszawa, 1843-46. Vol. III., pag. 747.
20. Gumowski, ibidem, pag. 50.

З АРХІВУ

НЕДРУКОВАНИЙ ЛИСТ Д-ра СТ. БАРАНА ПРО ПРЕЗИДЕНТА ПЕТРУШЕВИЧА

Від Редакції:

Друкований лист адресований до д-ра Остапа Грицая і знаходиться в архіві покійного письменника. Степан Баран (1879-1953) визначний політичний і громадський діяч, співтворець листопадових подій 1918-го року. В 1918-19 роках був членом Національної Ради ЗУНР і секретар земельних справ. Був видатним діячем УНДО, послом до варшавського сойму в 1928-39, а в роках 1951-1953 головою Виконного Органу Української Національної Ради. Д-р Ст. Баран був дійсним членом НТШ і автором численних праць про галицьке шкільництво, церковні і аграрні проблеми. Співпрацював в численних журналах, часописах і окремих виданнях.

Лист був призначений О. Грицаєві на використання в його доповіді про президента Петрушевича і Листопадові події 1918-их рр. Цей документ є важним джерелом для студій історії визвольних змагань: а зокрема діяльности Є. Петрушевича.

Міттенвальд, 20. 5. 1947.

Вельмишановний Пане Докторе,

На Вашого листа з 16 ц. м., якого одержав я вчера вечером відписую слідуюче. Др. Євген Петрушевич уродився в році 1863, в Галичині — мабуть в Буську, повіт Камінка Струмілова, де його батько був кілька десятків літ греко-кат. парохом, і де він закінчив народню школу. Помер у Берліні у вересні 1940 р. і там похований. Дідом Євгена був о. Степан Петрушевич, брав він дуже живу участь в національному українському відродженні Галичини в половині 19 стол., зокрема в 1848 р., як член Гол. Руської Ради у Львові — помер 1860 р. Сином о. Степана, а стрием Євгена, був о. Антін Петрушевич, крилошанин львівської греко-кат. митр. капітули (помер 1913 у віці 92 літ), автор «Сводной Русской Літописи» з матеріялами до історії Галичини і Волині, археолог, етнограф і філолог — у всіх тих ділянках самоук, галицький москвофіл. Євген П. був теж близько посвоячений з През. Юліяном Романчуком, (помер 1932), що рахувався йому дядьком.

Євген Петрушевич закінчив укр. держ. академічну гімназію у Львові і три роки теології у львівському університеті. Опісля переписався на правничий факультет того самого університету, де і осягнув диплом доктора прав. Однорічну практику судову відбув у краєвому суді у Львові, опісля працював довший час як канд. адв. в канцелярії д-ра Степана Федака у Львові, а по відбутті 7-літньої обов'язкової практики і по зложенні адв. іспиту отворив адв. канцелярію в Сокалі, де й займався політичною і культ. освіт. організацією повіту. Був т. зв. народовцем — себто свідомим українцем ще з гімназійних часів —, а коли з кінцем 1899 р. утворилася у Львові українська національно-демократична партія під проводом Ю. Романчука — від 1908 д-ра Костя Левицького — вступив до цеї партії, до якої як основники належали І. Франко і Мих. Грушевський, що і увійшли до її управи — Народного Комітету, де і побули всього кілька літ. Євген Петрушевич станув у проводі повітової організації УНДП в Сокалі і перед першою світовою війною увійшов до складу її начальної управи і Тіснішого Нар. Комітету, де був я секретарем в рр. 1913-18, але більшої участи в праці цього комітету не брав ніколи.

При перших загальних виборах в травні 1907 р. вийшов він послом до австрійського парляменту з рамени УНДП в окрузі Броди — Сокаль, в якій другим послом вийшов москвофіл — «русскій» др. Марков — сільські округи в Сх. Галичині були двомандатові. З початком 1911 парлямент розв'язано і при поновних виборах вийшов він вдруге послом з тої самої округи, але тим разом послом більшости , а др. Марков послом від меншости. Послом до австрійського парляменту був він аж до розвалу Австрії восени 1918 р. Кромі цього в 1910 р. вийшов він теж послом до галицького сойму зі сільської курії стрийського повіту на місце д-ра Євгена Олесницького, який зложив мандат посла до сойму.

В 1907 чи 1908 перенісся як адвокат з Сокаля до Сколього, де був до серпня 1914 р. Тоді переїхав до Відня, де в 1915 р. померла його дружина — з роду полька: дочка сокальського старости — і до Галичини на постійне не вернувся вже ніколи.

Як посол до австр. парляменту увійшов др. Є. Петрушевич до Українського Парляментарного Клюбу в 1907 р.: якого головою до 1911 р. був Юл. Романчук, що його тоді вибрано віцепрез. австрійської палати послів. Головою Укр. Парл. Клюбу від 1911 до листопада 1916 р. був др. Кость Левицький, а Є. Петрушевич його заступником. Коли п'ятого листопада 1916 р. цісарі Вільгельм II і Франц Йосиф I проголосили маніфест про незалежність Польського Королівства зі земель бувшої конгресівки і у зв'язку з тим ціс. Франц Йосиф I окремим маніфестом з 5. XI 1916 р. Зондерштельюнг Галіціенс при Австрії, що означало крах дотеперішньої політики дра Костя Левицького і Мик. Василька. Кость Левицький зложив у листопаді 1916 р. головство Клюбу, і тоді головою Укр. Парл. Репрезентації вибрано дра Є. Петрушевича. Від початку світової війни 1914 р. до весни 1917 р. австрійського парляменту не скликуиано ані разу. Доперва по смерті ціс. Франца Йосифа в лист. 1916 р за його наслідника ціс. Карла I скликано австрійський парлямент весною 1917 року і він радив аж до жовння 1918, себто до розвалу Австрії, бо в 1917 р. продовжено 6-літню каденцію парляменту аж до закінчення війни. При створенні Української Головної Ради 1 серпня 1914 р. у Львові, у якої проводі станув др. К. Левицький, Є. Петрушевич не увійшов.

Члени Гол. Укр. Ради з кінцем серпня 1914 р. переїхали до Відня, де переїхали теж посли. Там була довший час конкуренція між Гол. Укр. Радою під проводом дра Костя Левицького і Укр. Парл. Репрезентацією під проводом дра Є. Петрушевича і тоді біжучі справи, головно численні інтервенції в уряді, полагоджувала трійця послів — др К. Левицький. Микола Василько і др Євген Олесницький. У Відні перебував тоді Союз Визволення України, створений у Львові в серпні 1914 під проводом Дм. Донцова, незабаром у Відні Ол. Скоропис-Йолтуховського.

Посли з УНДП поділилися тоді на дві групи — одна о. Ст. Онишкевич, др. Є. Олесницький, Юл. Романчук ... (ще одно прізвище не можна відчитати — Ред.), другі, як проф. Колесса др. Л. Цегельський, др. Сидір Голубович, о. Флис з дром Є. Петрушевичем, а дехто з них, як напр. др. Лонгин Цегельський співпрацювали з Союзом Визволення України. Довший час з поч. 1915 р. ведено переговори, які закінчилися з кінцем квітня 1915 р. Розв'язано Гол. Укр. Раду, а на її місце створено Загальну Українську Раду з представників українських політичних партій Галичини і Буковини та з представників Української Парляментарної Репрезентації під проводом дра Костя Левицького. Заступником голови були др. Єв.

Петрушевич, Мик. Василько, др. Лев Бачинський, Микола Ганкевич. До ЗУРади увіцшли теж два представники Союзу Визволення України — Ол. Скоропис Йолтуховський і Волод. Дорошенко. Гол. Укр. Рада з 1. 8. 1914 складалася тільки з трьох галицьких політичних партій — УНДП,УРП і УСД. Властива праця ЗУР була в руках її президії ,а зокрема дра Костя Левицького і Мик. Василька і торкалася головно інтервенцій в центр. уряді з приводу подій на звільнених українських землях Галичини і Буковини. До осени 1915 р. діяв у Відні теж Народній Комітет УНДП, а від осени 1915 у Львові ,де перейняв фактично і виключно віднову політичної організації краю, якою тоді займався головно я як секретар Нар. Комітету.

Ми обидва з дром Вас. Панейком у половині вересня 1918 р скликали на нараду знаних мені особисто старшин австрійської армії, стаціонованих тоді у Львові. Ми представили справу скорого розвалу Австрії — тоді капітулювала вже Болгарія — і потреби підготовитися до перебрання влади на українських теренах Австро-Угорщини. Тоді вирішено оснувати окремий український Військовий Комітет у Львові для переведення підготовчої військової організації в краю. До цього комітету увійшов гурток старшин австр. армії, а опісля і УСС, що стояв зі мною у зв'язках. Я сам взяв на себе приготовити наше громадянство в краю — чи пак повітових організаторів і діячів з усіх трьох партій — рішальної УНДП, УРП і УСД. Скликував їх з початком жовтня 1918 р. на нараду у Львові, давав їм інструкції, головно, щоб заздалегідь намічено відповідних людей на місцях, щоб перебрали владу, коли до цього прийде зазив із Львова. Рівночасно я зв'язався з Українським Національним Союзом під проводом Володимира Винниченка і Союзом українських полонених з Галичини під проводом дра Дм. Левицького в Києві. Звідтам одержав я за посередництвом зв'язкових прохання від Вол. Винниченка і д-ра Дм. Левицького, щоб у випадку державного перевороту в Галичині і Буковині не проголошувати наразі злуки з українською Гетьманською Державою, бо гетьман Павло Скоропадський є вже під рішальним впливом старорежимних москалів і приготовляється до злуки України з Московщиною — себто до уневажнення акту 4 Універсалу Центральної Ради з 22. 1, 1918 р.

Проголошення злуки австрийських українських земель з Києвом скріпило б становище Скоропадського, проти якого Нац. Союз підготовляє повстання і означало б злуку тих земель з Росією: проти якої від початку війни боровся легіон УСС за визволення України. Др Кость Левицький який щотижня приїзджав до Львова, знав від мене і Панейка про згадану роботу приготовчу в краю і інформував про це Укр. Парлам. Репрезентацію — отже в першу чергу її голову Дра Евгена Петрушевича—, бо Заг. Укр. Рада тоді майже в цілости зійшла вже з овиду. З кінця вересня чи початку жовтня 1918 р. перенесено легійон УСС з Катеринославщини до Вижниці на Буковині. Я негайно зв'язався з ними.. Два чи три рази приїзджали до мене старшиниУСС — Др. Никифор Гірняк і ще дехто. Я поінформував їх про нашу працю в краю і про військовий комітет у Львові та зв'язав їх з ними.

Укр. Парл. Репрезентація скликала на пятницю 18-го жовтня 1918 р. до Львова членів українців галицької і буковинського соймів і членів українців до австр. державної ради та по трьох відпоручників діючих українських політичних партій. Була це так звана конституанта: у якій величезну більшість мали посли. Виголошено там три реферати. Дра Евг. Петрушевича ,який проводив нарадами, що тривали від четвертої год по полудні 18. X. до четвертої год. рано 19. X. 1918 в залі Нар. Дому — про політичне положення Австрії у зв'язку з неминучою її катастрофою, дра. Евгена Левицького про Статут Української Національної Ради, який мали тоді покликати до життя і мій реферат про політичне положення на українських землях — зокрема в Наддніпрянщині. Над першими двома рефератами не було майже жадної дискусії і статут Національної Ради прийнято. Входили до неї всі згадані члени галицького і буковинського соймів та держ. ради — тобто обох палат і відпоручники партій. Пізніше з початком 1919 р. поширено її склад послами вибраними в кожному повіті і більших містах. Б конституаті з 18. X. і 19. X. 1918 р взяли активну участь всі три галицькі єпископи — митрополит А .Шептицький, еп. Хомишин і еп. Коциловський — і член палати панів Ол. Барвінський. За те розвинулася коло десять годинна дискусія над моїм рефератом. Я поставив тезу згідно з бажанням Києва та моїм переконанням — проголосити наразі окрему державу з українських земель Австро-Угорщини, а злуку її щойно пізніше по виясненні положення на Наддніпрянщині. Це і найбільше викликувало дискусію, бо була невелика група, між нею др. Лонгин Цегельський — що не знаючи обставин, хотіла негайного проголошення злуки з Києвом. На Конституанті ухвалено створити Українську Національну Раду під проводом Дра. Евг. Петрушевича і суверенними правами парляменту, при чому національним меншостям запоручено культурно національну автономію.

Ті рішення проголошено на з'їзді діячів з краю у Львові у великій залі Нар. Дом. 19. X. 18 р. І там група невеличка домагадася проголосити негайно злуку.

В понеділок 21. X. 18 р. Євг. Петрушевич і прочі парл. посли виїхали до Відня. У Львові створено делегацію Української Національної Ради під проводом Д-ра Кост. Левицького і Івана Кивелюка. Вона від 21. X. до 31. X. відбувала постійні наради, у яких брав участь теж митроп. Шептицький. Остання нарада, тоді без митрополита, відбулася 31. X. 18 р.. Того ж дня вернувся з Відня пос. Цегельський і він сказав нам, що 30. X. 18. през. міністрів др. Лямаш на домагання Укр. Парл. Репрез. під проводом Євг. Петрушевича — заявив ,що негайно доручить галицькому намісникові графові Гуйнові передати владу в Галичині до рук Української Національної Ради, бо Австрія перестає існувати. Таке телеграфічне доручення він Гуйнові і вислав, але поляки що перебрали владу вже в Кракові, депешу переловили і не пустили до Львова. В пол. 31 .X. були ми в делегації під проводом дра Кос. Лев. у намісника Гуйна ,щоб передав владу згідно з дорученням Лямаша до рук У. Нац .Ради, але він цього не хотів зробити, кажучи, що ніякого доручення з Відня не одержав, а і полякам, що були у нього безпосередньо перед нами з подібним домаганням, того не робив. Тому вирішено на засіданні Делегації Нац. Ради негайно в ночі на 1. XI. 18 р. перебрати владу і через окремих курієрів дати відповідні доручення для повітів, щоб вони на місцях те саме зробили.

Так стався переворот з 1. XI. 18 р. у Львові і у Східній Галичині. Поляки були заскочені. Вже 2. XI. розпочалися у Львові бої, що небаром перейшли в отверту польсько-українську війну. Делегація Нац. Ради діяла іменем цілої Нац. Ради — бо Євг. Пет. і деякі посли залишилися у Відні, а Петрушевич приїхав до краю щойно з початком 1919 р. вже до Станиславова. Створено уряд коаліц. з переважою нац. дем. — під назвою державного секретаріяту під проводом дра. К. Лев., що обняв і фінанси. До цього уряду і увійшов я, як держ. секретар земельних справ. Уряд зложив приречення до рук найст. парляментариста Юліяна Романчука. 13. XI. ухвалено закон про незалежність і суверенність ЗУНР і окремий закон про її герб — зол. лев на синьому полі

та держ. прапор — синьо-жовтий (як було досі в Галичині). Поляки одержали допомогу з заходу і українське військо 21. XI 18. вийшло зі Львова, а з ним Нац. Рада і уряд переїхали до Тернополя, а з кінця 1918 р. до Станиславова. Там приїхав Єв. Пет., з Відня 3. І. 1919 р. Нац. Рада проголосила закон про злуку ЗУНР з УНР, вибрала делегатів на Трудовий Конгрес до Києва, де 22. І. 1919 р. проголошено злуку усіх українських земель в соборну державу. Укр Буковина входила до ЗУНР тільки кілька днів, а ще коротше частини Закарпаття з поч. 1919 р.

В Києві утворено Директорію — до якої по проголошенні злуки, увійшов, як шостий член теж і Євг. Пет., який зрештою в працях Директорії не брав майже ніякої участи, а і сама Директорія в осени 1919 розлетілася, залишився тільки гол. от. Симон Петлюра, як її одинокий репрезентант.

Нац. Рада в Стан. законом з 4. І. 19 утворила 10 членний Виділ Нац. Ради під пров. Євг .Пет., як президента і цей виділ мав право іменувати уряд. Уряд Костя Лева уступив, а тоді в січні 19 р. Нац. Рада іменувала уряд дра Сидора Голубовича в якому залишилася більшість членів попереднього уряду вже без К. Лев. Цей уряд вів свою працю аж до липня 1919, коли в часі відвороту УГА за Збруч др. Є. Петр. проголосив себе у Заліщиках диктатором, а при ньому були його уповноважені. По офензиві на Львів у червні 1919 року настав другий відворот за Збруч — на Камянець де перенісся уряд УНР і уряд диктатора — УГА і армія УНР розпочали похід на Київ, який і заняли 31. VIII. 1919, але другого дня мусіли його опустити під напором армії білогвардійців ген. Денікіна. Тепер бої ішли на три фронти — проти большевиків, Денікіна, а ззаду наступали поляки. У війську УГА вибухла пошесть тифу ,на який померло коло 40,000 галичан. Допомоги не було нізвідки. Наближалася катастрофа. Відпоручники УГА заключили перемиря з Денікіном, сподіючися від французів, що висадилися в Одесі, одержати хоч допомогу в ліках. Ніяка допомога з боку аліянтів не приходила. Большевики наступали дальше і зближалася катастрофа. Диктатор Є Петрушевич був тоді в Кам'янці де був і гол .от. Петлюра. Польська армія рішилася перейти Збруч. В ночі в суботу 15. XI. 1919 на 16. XI. 1919 дикт. Петрушевич з гуртом найближчого оточення (архикн. Вільгельм. др. Назарук, др. Селезінка і ще дехто) серед темної ночі і дощу виїхали до недалекого містечка Жванець над Дністром і в неділю переправилися через Дністер до Хотина, а звідтам до Чернівців ,а опісля до Відня. У Відні залишився др .Евг .Пет. аж до часу, коли Рада Амбасадорів у Парижі своїм рішенням в 5 .III. 1923 р. віддала Східну Галичину Польщі без жадних застережень. Це означало і повний крах цілої політики Петрушевича, що вірив, що Антанта не віддасть Сх. Галичини на поталу поляків. В році 1923 Петрушевич переїхав на постійно до Берліну, звинувши перед тим свій уряд у Відні. Там жив уже як приватна особа, хоч ще довший час виступав з різними меморіялами головно до Ліги Націй в справі Сх. Галичини. Зразу давала йому дещо Америка, згодом його майже усі забули — і він на чужині помер у нужді. Вертаю до політичної діяльности пок. през. Петрушевича. Великою його хибою було те, що не знав він людей, дуже мало в Галичині, а до першої війни з наддніпрянців буквально нікого. Не був ніколи в управах наших центральних установ у Львові ,а коли увійшов до Нар .Комітету, то з правила не бував на його засіданнях. Товариських зносин з ніким з наших людей не удержував і через те мало розумівся на громадській психології. Зокрема було трагічне його положення в Кам'янці, бо не міг зрозуміти ментальности наддніпрянців, хоч мав і добру волю. До порозуміння між двома урядами не могло там дійти . ..

В рр. 1920 до 1923 галицькі українці в краю орієнтувалися в більшості на уряд Петрушевича у Відні. На приказ цього уряду збойкотували перший загальний перепис населення в Польщі (вересень 1921), який поляки перевели цілком самовільно і вийшли нечувані дивогляди в нашу некористь, що відбивалося і на будуче дуже від'ємно. Збойкотували і вибори до польського сойму і сенату в 1922 році — теж на приказ уряду Петрушевича — хоч тоді могли вибрати до сто послів і сенаторів, самі найвидатніших громадян, що у Варшаві були б поставили справу нашої державности, а тоді можна було б перед рішенням 15. III. 1923 р. у Парижі — вибороти територіяльну автономію Галичини. А так до сойму увійшло тоді пятьох т. зв. хлібоїдів під проводом о. Ількова. Він у соймі зложив заяву, що годиться на анексію Польщею Галичини і якраз це використала польська сторона в Парижі.

. . . Петрушевич мало впливав конструктивно на наше громадянство в краю. Тижневик «Український Прапор» у Відні, якого я був першим редактором — липень до початків вересня 1919 р. — пізніше по мені др. Павло Лисяк — кілька місяців, а дальше др. Іван Німчук, а навпослід Іван Проць, коли часопис в 1923 р. перенесено до Берліна — був призначений для еміграції, а в пізнішій фазі займав т. зв. галицьку позицію. Там виходив «Український Прапор» нерегулярно до 30 рр., а відтак і завмер.

Др. Євген Петрушевич був чесною і характерною людиною але на становище керманича українського державного судна в ті часи не надавався, не знаючи ні людей ні обставин — це трагедія і його і наша.

Здоровлю

Ст. Баран

Поклін п. К. Гриневичевій —

****

ОГЛЯДИ — РЕЦЕНЗІЇ

І. П. Крип'якевич, Джерела з історії Галичини періоду февдалізму до 1772 р. Огляд публікацій. Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ 1962. Сторін 83.

З передмови виходить, що публікація подумана як посібник для широкого кола істориків, що вивчають минуле західніх областей Української РСР у 10-18 ст.

В першій частині праці автор подає публікацію джерел та зупиняється над тими істориками українськими і польськими, що над тими публікаціями найбільше працювали. Перелік публікацій зладжений за хронологічним принципом дає тим самим огляд розвою історичних зацікавлень у Галичині. При цій нагоді автор дорікає буржуазним історикам, що вони відходили від реальности, бо не цікавились широкою класовою боротьбою, що точилась у містах. У зв'язку з тим, каже автор, «у публікаціях, які на перший погляд мають строго «науковий» характер, насправді проводяться націоналістичні концепції». Тому, радить автор, при оцінці історичних подій необхідно вертатись до праць істориків прогресивного напрямку в давній істо-

ріографії Галичини, очолюваних Іваном Франком.

Друга частина праці присвячена джерелам галицьких земель у складі древньоруської держави та галицько-волинського князівства (10 - 14 ст.). Тут дає автор перегляд літописів — наших та чужих — і грамот того часу. Огляд невеликий — вміщається на пяти сторінках; основними джерелами того періоду являються історіографічні джерела, документів незвичайно мало.

Третя частина праці — це джерела до історії Галичини під владою февдальної Польщі 14 - 18 ст. Головними історичними джерелами для того періоду є документи. Літописи мають другорядне значення. Третя частина ділиться на шість груп до яких зачисляє автор джерела до таких справ:

1. адміністраційно-правових
2. економічних
3. соціяльно-політичних
4. культурно-освітніх,

у п'яту групу включає автор літописи, мемуаристику та щоденники. Кожна група поділена на ряд підвідділів присвячених більш вузьким питанням. В праці названо сотки авторів та сотки місцевостей. Дуже цінним являється зіставлення джерел і літератури до історії міст, містечок а то й сіл Галичини. Листа згаданих місцевостей виказує поверх сто тридцять позицій.

Звичайно, праця виказує деякі недоліки, за які годі винувати автора: розказуючи про матеріяли друковані в Наукових записках ім. Шевченка автор промовчує заслуги Грушевського. Ми довідуємось нпр., що редактором знаного видавництва "Akty grodzkie i ziemskie" був спершу Ксаверій Ліске, а потім Антін Прохаска, але не можемо в жодний спосіб довідатись з праці, хто був редактором капітального видавництва «Жерела до історії України-Руси». Таким чином Крип'якевич «віддав кесареві що кесареве».

Наприкінці ще одне зауваження. Праця того роду, як «Джерела», отже праця бібліографічного характеру, виконується звичайно групою старших, досвідчених студентів чи семінаристів під загальним керівництвом професора. Коли ж професор сам береться до такої праці втікаючи від відповідальнішої роботи, яка вимагала б з'ясування його становища до таких чи інших проблем — то, звичайно, він мусить мати до того поважну причину.

Не зважаючи на все це, для тих, що цікавляться історією Галичини, праця Крип'якевича являється незвичайно важливим і потрібним поєібником.

М. Ждан

М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ. АН УРСР, Інститут історії, Київ 1963, 164 стор.

Останнім часом про початки Києва і пов'язані з цією проблемою питання писалося досить багато [1]. Сам Брайчевський присвятив початкам Києва протягом кількох минулих років дуже пильну увагу [2], а його нова праця відбиває, так би мовити, підсумки дотеперішнім дослідженням у цій галузі. Досить звичайний тираж (25,000 прим.) вказує на те, що обговорювана нами праця призначена не лише для фахівця, але й для ширшого кола читачів.

Не зупинятимемося на дрібних недоглядах [3], недоречних і зайвих цитатах з творів Маркса і Енгельса, а також згори накинених, примусових, антинаукових і далеких від життя марксистських положеннях (напр. про обов'язковий перехід різних стадій суспільного устрою у житті примітивних людей скрізь і однаково — від матріярхату до патріярхату, тощо — про складне і далеко ще не вирішене питання февдалізму в Київській Русі, чи про односторонню і неповну дефініцію міста) На превеликий жаль, до примусових тверджень належить тепер у Совєтському Союзі також антинорманізм. Мабуть, офіційне засудження цієї теорії там і спричиняє те, що іноземні учені всупереч фактам далі вперто обстоюють норманську теорію, та й то в застарілому і давно вже запереченому вигляді.

До правильних аргументів Брайчевського в цій справі можна було б додати зокрема ще такий: вікінги (нормани, варяги) на своїй території жили родами і не знали державного життя. Свої династії вони після перемоги над тубільцями могли давати *лише тим країнам*, де вже перед тим існувало державне життя (Брітанські острови, Франція, Сіцілія). Коли ж вікінги прибули на Ісляндію чи Канаду (Ньюфаундленд), де не було населення і державного життя, то вони там держави і не створили, а далі жили своїм традиційним життям. Отже, про державнотворчу діяльність варягів не може бути й мови. Як би вони в Києві не натрапили на державне життя, вони його там не могли б створити, бо самі його не мали і не знали!

Зрештою проти норманської теорії вистачить підкреслити факт, що коли варяги приїхали до Києва, то вони там надибали фортецю. Як же ж могла існувати фортеця без свого володаря? Це справа немислима!

У обговорюваній праці Брайчевського на підставі археологічних даних переконливо показано, що територія Києва починаючи від зарубинецької культури (останні два століття перед і після нашої ери) була безперервно і досить густо заселена [4], при чому Брайчевський уважає носіїв її, як і наступної культури на київській території (черняхівська культура) слов'янами — думка, з якою дотепер ще не всі дослідники згідні. Щоправда, А. Т. Брайчевська у одній з своїх статтей довела [5], що черняхівська культура — в чистій формі — слов'янська, а зарубинецька культура є її органічним попередником.

Найцікавішою в праці Брайчевського треба назвати спробу, — яку він вже робив і раніше, — довести історичність постаті Кия, основоположника київської фортеці («городу») у другій половині VI чи в першій половині VII століття [6]. Більшість аргументів Брайчевського переконлива і принаймні дуже цікава, якщо ідеться про саму концепцію і пов'язання та з'ясування різних археологічних, історичних та фольклорних даних. Цього, на жаль, не можна сказати про мовознавчі аргументи автора.

Не можна говорити про збіг імен «Лібуша» і «Либідь» (стор. 85), бо перше етимологічно пов'язане з «люба», а друге з «білий» (лат. "albus"). «Зменшена форма імені «Либідь» на західньословянський лад» зовсім не звучить близько до «Лібуша», як думає Брайчевський (стор. 80), адже ж насправді в чеській мові зменшена форма є «лабутінка» (від «лабуть»). Отже, хоч етимологічно автор і неправильно пояснює ці слова, все ж таки зібрані ним фольклорні перекази різних народів ,у яких виступає лебідь-жінка, цікаві і, мабуть, таки скривають у собі зерно правди.

Трудно заперечити норманське походження імени Аскольд, як це робить автор (стор. 139), хоч цим ми зовсім не хочемо сказати, що Аскольд обов'язково варяг. У другій половині XII стол. імена половецької провідної верстви українізуються незвичайно швидкими темпами, але це ще зовсім не означає, що половецькі князі стають українцями, чи слов'янами. Це була своєрідна мода, а така сама мода могла постати в Києві IX стол на норманські імена під впливом знайомства з варягами. Деякі норманські імена збереглися в нас дотепер (Ігор,

Олег, Володимир, тощо).

Так само трудно мовознавцеві погодитися з автором, коли він твердить, що ім'я київського князя Кия вплинуло не лише на назву столиці України ,але й на цілий ряд західньослов'янських назв (у поляків, морав'ян і чехів). Місцеві назви пов'язані з «Києвом» у західніх слов'ян саме і є доказом того, що первісно була назва міст, а не особи.

А все ж таки висновки Брайчевського, як ми вже сказали, досить переконливі і ми маємо всі підстави вірити в історичність князя «Кия», хоч і волімо брати це прізвище в лапки бож справжнього його імени ми не знаємо. Щобільше ми схильні вірити в історичність його перебування в Царгороді, всупереч тим дослідникам, які уважають, що пізніші вчинки Святослава перенесено на «Кия». Скоріше можна було б твердити якраз протилежне. Насправді ж експансія київської Руси була зокрема привабливою в південному напрямку і нормально, що наші князі від «Кия» принаймні аж до Ярослава Мудрого саме в цьому напрямку скеровували свою основну увагу.

Трудно погодитися з традиційним описом аварів у Брайчевського як «обрів». Насправді історичні авари примучували» чеське плем'я дулібів, а не волинське, як показує і Я. Пастернак [7], а наш літописець змішав дві зовсім різні речі — відомість про справжніх аварів і мандрівний сюжет про обрів-великанів, яких Бог знищив за їх гордість. Історичні авари були малого росту (менші за слов'ян), а на волинській території нема жодних аварських знахідок [8].

Не зважаючи на ці та подібні дискусійні положення, праця Брайчевського дуже цінна і вказує на великий крок вперед, який зробила українська радянська археологічна наука в особах своїх найкращих представників. А все таки до тем протоісторії крім археологів мають право висловлюватися також історики та мовознавці. І лише тоді, коли висновки всіх трьох дослідників збігаються, можна говорити про науково обґрунтовані твердження. Тим часом ми бачимо, що навіть історики мають трохи інакший підхід до цього питання [9], а ще інакші висновки з наукових даних роблять мовознавці [10].

На нашу думку назрів час коли варто було б у Києві зробити спільну наукову сесію мовознавців; істориків і археологів присвячену проблемі виникнення Києва. Звичайно, з практики знаємо, що фахівцям цих трьох галузей науки не легко дійти згоди у таких питаннях, тим більше, що методи та дані, а в зв'язку з тим і висновки фахівців розходяться. Подекуди це стається тому, що всі три галузі звертають увагу на різні сфери життя; а все ж таки, доки фахівці цих трьох галузей не дійдуть до спільних висновків, доти цікава, відважна і дуже цінна концепція М. Ю. Брайчевського залишиться ,на жаль, лише ймовірною гіпотезою.

М. Антонович

1) Головніші праці. І. Г. Шовкопляс, Археологічні дослідження на Україні (1917-1957), Київ 1957, стор. 261-309, М. К. Каргер, Древний Киев, I-II, Москва, Ленинград 1958-61 (зокрема перший том), Я. Пастернак, Археологія України, Торонто 1961, розділи VIII-IX, М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, Москва 1956, В. П. Петров, Про першопочатки Києва, «Український історичний журнал», 1962, ч. 3, стор. 14-21, І. М. Самойловський,«Коли виник Київ», Науково-інформативий бюлетень Архівного управління УРСР, 1961, ч. 6. Б. А. Рыбаков, Древняя Русь, Сказания, былины, летописи, АН СССР, 1963, зокрема стор. 22-38, де подано подібну концепцію, як у Брайчевського, тощо.

2) Нариси стародавньої історії Української РСР, Київ 1957 (восьмий розділ — про стародавніх східніх слов'ян), Історія Києва, Київ 1960, розділи 2-4 («Стародавні слов'яни та виникнення міста Києва», «Київ — центр древньоруської держави» і «Київ і період феодальної роздробленості»), стор. 47-120. До питання про виникнення міста Києва, «Український історичний журнал, 1959, ч. 5, стор. 53-67.

3) Так на стор. 11 говориться, що заєць з'являється в нас у добі еніпалеоліту, а на стор. 8 сказано що цей звір був поширений уже в палеоліті. Про те, що неври та будини, можливо, слов'яни не треба покликатися аж на праці Тереножкіна з 1953 і 1955 р., коли ця думка є ще в Шафарика, а й він не був першим! На доказ того, що город в українській мові крім «місто» має значення «фортеця» зайво покликатися на західньослов'янські мови, коли в українських дитячих іграх збереглися вирази і «городи городити» і в пісні про «Зеїньку»: «Тут городи все турецькії . . . » з натяком на досвід турків будувати фортеці.

4 Каргер, op. cit., т. I, стор. 92-96 вказує на слабу кількість знахідок на території Києва з VII-VIII стол., що вказувало б на слабу заселеність міста Це спростовує В. Петров в «Українському історичному журналі», 1962, ч. 3, стор. 18-19.

5) Південна межа черняхівської культури на Дніпрі, «Археологія», т. XI(1957) стор. 3-13.

..6) Подібну концепцію висуває також В. Рибаков, op. cit., стор. 27 слл., однак він датує оповідання про Кия трохи пізнішим часом (друга половина VII ст., а може навіть початком VIII, хоч він і дає перевагу VII ст.)

7) Op. cit., стор. 534-535.

8) Там же. Отже, у даному разі, хоч етимологічно пов'язувати аварів з «обрами» можливо, то все ж таки археологічні та історичні дані заперечують їх тотожність. ..9) Б. Греков, Киевская Русь, 1953, стор. 444-445, а за ним і І. М. Шекера, хоч і уважає Кия легендарною постаттю, але також обстоює погляд, що аж до кінця IX стор. у Києві правила «своя місцева князівська династія» (стор. 17).

10) Свого часу на сторінках журналу «Українська мова в школі» Ткаченко помістив цікаву замітку про походження слова «Русь». На підставі односкладової назви, яка вживається в однині, супроти нормально вживаної множини для назв народів у словянських мовах та на підставі інших даних автор порівнює назву Русь з фінськими односкладовими назвами Чудь, Весь, тощо і приходить до висновку, що назва «Русь» фінського походження. Якщо ця думка правильна, тоді треба було б зробити висновок, що зарубинецька чи якась частина черняхівської культури належала фінському племені, яке, хоч само зникло, але лишило нам свою назву. Зрештою автор згаданої замітки правильно підкреслює той факт, що назва Русь на сході Європи дуже давня. За античними авторами так називалася Волга, принаймні у долішній частині задовго до нашої ери.

А. І. Генсьорський, Галицько-Волинський літопис (процес складання редакції і редактори). Видавництво Академії Наук Української РСР. Київ 1958. 101 стор.

Зі вступу до праці Генсьорського довідуємося, що дотеперішні дослідники Галицько-Волинського літопису звертали увагу передусім на джерела поодиноких частин літопису залишаючи на боці справу його редакцій Таким чином згадана праця являється першою спробою виділити окремі редакції літопису і виявнити процес йо-

го складання. Автор, послуговуючись ретроспективною методою праці, починає від усталення останньої редакції і кінчає своїми міркуваннями на тему першої редакції. Загальні підсумки поглядів автора такі:

Першим редактором Галицько-Волинського літопису був єпископ Іван, колишній сідельничий короля Данила, Іван Михалкович Скула. Тому, що звід написаний у Холмі можна назвати його першим холмським зводом. Звід написаний біля 1255 р. — доведений до 1234. Редактор великий прихильник Данила Романовича і його політики.

Другим редактором літопису був також житель Холма. У зв'язку з цим цю частину літопису можна назвати другим холмським зводом. Звід написаний у 1269 р. і доведений до 1266 р. Автор зводу був високо освіченою особою, працював у княжій канцелярії та виконував обов'язки канцлера-печатника. Є підстави думати, що на старші літа — в 1260-тих роках — автор став священиком. Прізвище автора: Діонізій Павлович. Державно-політичні погляди автора віддзеркалені в його праці — це: «теорія другого Києва — Русі. Перший Київ занепав, на його місці з'явився другий Київ — Галич», (стор. 86)). Автор болів з того приводу, що Данило володар руської землі, Києва, Володимира і Галича мусить упокоритися перед Батиєм. Характеристичне те, що в розумінні автора зводу «Руська земля» — це Київ, Володимир, Галич. Решта — «инии страны» (ст. 89).

Третя редакція літопису — це т. зв. перемишльський звід Мемнона з 1286 р., закінчений у 1288 р. Його автором міг бути або сам єпископ Мемнон або хтось із його співробітників. Звід писаний у Перемишлі; був переробленим цілковито пізнішим — четвертим редактором літопису. Є певні підстави думати, що перемишльським зводом Мемнона користувався Длугош. Таким чином хроніка Длугоша являється важливим джерелом для пізнання та реконструкції цього зводу.

Четвертий редактор літопису працював у Любомлі, тимто його звід можна назвати любомльською редакцією. Субстратом тієї редакції являється, як сказано, перемишльський звід Мемнона. В політичних концепціях редактора, віддзеркалених у його зводі, лежить незалежність Володимирського князівства від галицької землі та ворожа постава до Лева Даниловича і взагалі до старшої лінії Романовичів. Автор духовна особа, правдоподібно монах. Твір закінчено писати у 1289 або 1290 році.

П'ята редакція виконана у 1302 або 1303 році. Характеристичне в ній висування наново концепції королівської влади і думки про об'єднання цілого Галицько-Волинського князівства. Редактор перебував в оточенні князя Мстислава, жив у Пінську, а тому цілу редакцію можна назвати пінською редакцією.

Праця Генсьорського свідчить про велику ерудицію, знання предмету, бистру аналізу та правильні заключення автора і відновляє традиції високого стандарту наших передових істориків минулих десятиріч. Приємно вражає цілковитий брак посилань на твори класиків марксизму-ленінізму.

У вступі до популярного перекладу Галицько-Волинського літопису на живу українську мову видавець назвав цей літопис «одною з кращих книжок, яку залишила нам наша Княжа Держава». Парафразуючи це твердження можемо сміло написати, що книжка Генсьорського є найкращою дотепер працею про Галицько-Волинський літопис.

М. Ждан

Nicholas L. Fr. Chirowski. OLD UKRAINE. ITS SOCIO-ECONOMIC HISTORY PRIOR TO 1781. Madison, N.J. The Florham Press, 1963. 132 p.

Недавно появилась нова праця д-ра Миколи Чировського, професора економічних наук Сетон-Галл університету. Автор праці відомий українському читачеві зі своїх статтей на економічні теми в «Свободі» та інших українських періодиках, в 1957 р. автор опублікував також більшу працю "The Economic Factors in the Growth of Russia".

В передмові проф. Чировський зазначує, що до сьогодні немає ще праці англійською мовою про економічну історію України, підкреслюючи також — що такої праці немає і в українській мові. Наявні праці охоплюють звичайно певний обмежений період, чи, як треба додумуватись, є більш фрагментарного характеру. Згадуючи англомовну працю Кононенка, що відноситься до періоду 1654-1917 рр. і старшу коротку розвідку Димінського, що була свого часу поміщена у довіднику Українського Вільного Університету, автор у пропонованій читачеві праці хоче обговорити ранішній період в економічній історії України, замикаючи таким чином існуючу прогалину в англомовній літературі предмету. Абстрагуючи від факту, що праця проф. Кононенка фактично розглядає більш детально господарську історію України, починаючи з 1861 р. (ранішньому періоді присвячено у праці Кононенка всього 32 сторінки), передмова автора нас трохи насторожує, бо маємо на сьогодні ряд поважних історичних праць з обсягу господарської історії України, в тому також і деяке опрацювання історичних джерел. До речі, в обговорюваній праці, автор більшости існуючої літератури не використав, але до цього питання повернемось трохи пізніше. Спочатку подамо короткий зміст праці.

Студія Чировського складається з чотирьох основних частин і вісімнадцяти окремих розділів. В першій, вступній частині, подає автор загальні відомості про територію і населення України і короткі інформації про соціяльні відносини та політичну і економічну структуру «українських слов'ян». В другій частині обговорено Київсько-Галицький період, тобто роки 860-1349. Крім подання інформації про політичні умови та соціяльну структуру населення, в окремих розділах розглядає автор питання внутрішньої та зовнішньої торгівлі, господарську ролю міст, фінансову політику та розвиток сільського господарства і промисловості. Третя частина присвячена Литовсько-польському періодові (1349-1648), з обговоренням політ.-соціяльної структури і господарського життя Ук-

раїни за приблизно подібною схемою. Найбільша частина праці охоплює козацько-гетьманський період, тобто роки 1648-1781, що його автор називає "The Cossacko-Hetmanic Period".
В цьому розділі подано багато подробиць про сільське господарство, промисловість і торгівлю, не висвітлюючи майже зовсім цікавого питання козацького господарського законодавства, що є, очевидно ,передумовою для більш деталього розгляду економічної політики цього періоду.

В загальному, праця робить корисне враження своєю побудовою і розміщенням матеріялу, чого, на жаль, не можна сказати про наукове опрацювання самого матеріялу чи окремих питань, що відносяться до історичного розвитку української економіки. Передовсім нам здається, що автор зовсім зайво старається переконати читача про такі чи інші економічні досягнення або «кривди» українського народу при допомозі політичного патосу. Самий спосіб писання, як і також надто ліберальна документація окремих тверджень, мимоволі може викликати навіть у неупередженого читача певні упередження, що звичайно насуваються на думку при читанні пропагандивної лектури.

Поважнішим недоліком є сама база праці автора, тобто документація і використання існуючої літератури. Автор використовує переважно тільки загальну і всім добре відому літературу, як наприклад, з польських істориків Кутшебу, Пташніка чи Яблоновського, з російських Соловйова, Ключевського і Вернадського, та з українських Яворницького, Грушевського, Дорошенка, Томашівського, Крип'якевича і ін. Шкода, що автор крім Грушевського, не використав зовсім цікавих економічних праць В. Антоновича, вже не згадуючи про таких відомих авторів, як наприклад Мякотін, Греков, Лященко, Багалій, Оглоблин, Слабченко і інші, що використані тільки частинно. Мало використовує автор також і сучасну совєтську літературу, де також можна знайти цікаві праці, зокрема статистичні інформації базовані на архівних розшуках. Очевидно, окремі статистичні інформації треба докладно перевірювати і у деяких випадках також і конфронтувати з іншими джерелами. Для прикладу згадаємо про російську працю «Нариси магнатського господарства на півдні Волині в XVIII ст.», що появилась у 1955 р. Її автор, Баранович, відомий український історик, писав на згадану тему також і в 1926 р. і його праця під повищим наголовком появилась у серійному виданні «Студії з історії України», з рамени катедри історії України у Києві (т. I, 1926 р.). Російська праця є фактично поширенням української розвідки і якщо візьмемо до уваги і рік видання, то стане нам зрозуміле чому деякі статистичні інформації і окремі висновки пристосовано до сталінізму.

Як згадано раніше, багато уваги присвячує автор козацькій добі. Її базує автор переважно на історії Слабченка і частинно на Грушевському. Першоджерел автор не використовує зовсім, а тимчасом саме багаті матеріяли до цієї теми знайде читач у численних гетьманських універсалах і інших офіційних документах козацької старшини. На ці теми дуже багато писалось в Україні у 20-их рр. і шкода, що автор не використав бодай довідкової літератури. Для ілюстрації назвемо тут праці О. Грушевського («Перші гетьманські універсали», Записки Історично-Філософічного Відділу УАН, т. 7/8 1926, «Універсали і грамоти в земельних справах, 1650-1660, Науковий Збірник Історичної Секції УАН, 1926 та вкінці його ж «Гетьманські земельні універсали 1660-70, Історично-Географічний Збірник т. I, 1927. Але не тільки О. Грушевський цікавився цими питаннями. Історію сільського господарства вивчали також і Є. Сташевський, П. Клепацький, А. Я. Яроševич, С. Іваницький-Василенко, Е. Загоровський, К. Козубенко, М. Ткаченко, В. Пічета, Е. Овчаренко і інші. Подібний реєстр імен українських, як і також російських дослідників, можна буквально навести для майже кожного питання, що його насвітлює автор у своїй праці. Література для цих питань є досить велика і її автор майже не використав. Замість фахової літератури використовує проф. Чировський нерідко публіцистику. І так, наприклад, на стор. 107 і 198 подає автор загальні інформації про розвиток чумацтва на Україні і ми перевірили його відсилки до джерел. У першому випадку автор покликується на відому публіцистичну працю Ю. Липи «Призначення України», а в другому на «Чумацькі народні пісні», відомого етнографа І. Рудченка. Тим часом про історичні праці з цієї ділянки зовсім не згадано, а, як відомо, про чумацтво на Україні писали Костомаров, Грушевський, Ф. Щербина, М. Слабченко, О. Гермайзе, Багалій, Крип'якевич і інші та навіть такі російські історики, як наприклад, Мельгунов, Сумцов і Арістов. До речі, майже повну бібліографію для цього цікавого питання подає Букатевич у праці «Чумацтво на Україні» (Записки Одеського Інституту Народнього Господарства, т. I, стор. 1-87, 1928 р.).

Недостатня обзнайомленість автора з літературою предмету спричинила дуже велику скількість навіть фактичних помилок в тексті праці.

До цього треба ще додати недбалу технічну редакцію (в тексті багато друкарських помилок) і неточну, а в деяких випадках непотрібно зросійщену транслітерацію українських імен, як наприклад, Володімір, Перемішль, Грішко, Вітановіч, Вірнік, тощо.

Закінчуючи цих декілька нотаток хочемо підкреслити добру волю автора зібрати потрібний матеріял для ранньої господарської історії України та подати його у сприятливій формі американському читачеві. На жаль, нам здається, що сподівання автора не виправдались і у цьому відношенні ледви чи багато поможуть рецензії на зразок нотаток п. Стренда в «Українському Квартальнику». Такими рецензіями авторові який напевно багато напрацювався над своєю працею, робиться кривду і віримо, що у другому виданні проф. Чировський свою працю основно переробить.

Б. Винар

ДВІ ПРАЦІ про Гончаренка

W. Luciw, Ph. D. & Th. Luciw, M. A., "ANAPIUS HONCHARENKO AND THE ALASKA HERALD. THE EDITOR'S LIFE AND AN ANALYSIS OF HIS NEWSPAPER." Toronto, Slavia Library, 1963. pp. 120.

Tom DeCola, AGAPIUS HONCHARENKO: A "ROMANTIC EXILE", Sacramento State College, History 101, Fall, 1959. pp. 32 (ротаторний друк).

Тяжко писати рецензію, в якій треба критикувати книжку за безліч помилок фактичного характеру, тверджень побудованих на баженнях або леґендах.

На нашу думку нова книга В та Ф. Луцівих не дуже надається для поширення серед чужинців, щоб запізнати їх з життям та діяльністю нашого першого політичного емігранта в Америці, бо маємо в ній забагато неправдивих речей та фантазій.

В ліпшім разі її будуть розглядати як пропаганду, бо перший серйозний читач побачить ті помилки, як напр. на стр. 14 пишеться, що губернатором Аляски був Дж. Кеннан, коли такого губернатора взагалі не було. Треба тільки поглядіти на список губернаторів у книзі С. С. Галей (C. C. Hulley) на стр. 400, та яка є в показчику бібліографії В. Луціва.

Другий разячий «факт», що серед друзів А. Гончаренка був Д. Ґарібальді, якого автор зараховує серед тих, хто був в Льондоні в часі перебування там А. Гончаренка (4 березня 1860 р. до кінця 1861 р.), а Ґарібальді в той час в дійсности воював в Італії проти французів та австрійців. Він від 1856 р. до смерти мав свою резиденцію на о. Капрера, біля Сардинії. Є його автобіографія і її анг. переклад. Цікаве, що Ґарібальді відійшов від групи Мацціні в 1854 р. політично, бо останній був республіканець, а Ґарібальді піддержував короля Сардинії.

На стр. 45 говориться, що цар Олександер II вів переговори про продаж Аляски . . цар, як ми знаємо, не вів особистих розмов, а його міністри. Ми також переконані, що А. Г. не був на Алясці й такої думки був Я. Чиж, бо ніде не маємо жодних доказів на те, крім фотографії в «парка», зробленої в Сан Франціско.

До твердження на стр. 13 можемо сказати, що о. Агапій приїхав як ієродіякон до Греції, а не був представником богословської місії. Там була церква при московськім консуляті, де був архимандрит та призначений ієродіякон А. Гончаренко.

А. Г. не допомагав в перекладі Біблії на старословянську мову, як зазначене на стр. 14, бо такі переклади давно вже були та вживалися до Богослужень від століть . . . А. Г. оженився в Нью Йорку, а не в Філядельфії і це стверджено у записах мерії міста.

На стр. 24 написане цікаве твердження, що нібито в часі молодости А. Г. в Україні, себто в першій половині XIX ст., офіційною розмовною мовою була польська мова (?!)

Автор зазначає, стр. 25, що А. Г. восьмилітнім хлопцем був відданий до київської духовної семінарії. Це не відповідає правді, бо семинарії не були початковими школами. Також не вірно, що він був секретарем митрополита, а тільки «книгодержець» себто іподияконом, якого митрополит вживав при всіх потребах.

Нам дивним видалося, що автор часто посилається на статтю в «Нашім Вікові», не називаючи ані автора її ані назви. Ми тільки знаємо, що в тій статті було чимало непровірених відомостей. З другого боку маємо ряд гарних праць, побудованих на джерельних матеріялах, як напр. Я. Чижа, в українській та англійській мовах.

На стр. 32 є найбільший ляпсус, що нібито знана стаття — «Україна» в журналі «Колокол» своїм змістом та стилем вказує, що вона була написана А. Гончаренком», коли всім обізнаним з виданням «Колокола» та писаннями Герцена чи з історією української політичної думки відомо, що її автором був М. Костомарів. Вона була видрукувана також в українській мові у Львові в 1902 р. (див.: "A Survey of Ukrainian Historiography by Dmytro Doroshenko", The An-

nals of the Ukrainian Academy. New York, 1957, p. 140)

На стр. 36 є наведене речення Кельсієва про А. Г., яке протиставиться твердженню автора на попередній сторінці, що нібито А. Г. належав до внутрішнього кола Герцена. Ми добре таки знаємо, що він не був в тім колі, де було досить сварок та непорозумінь, зокрема після виступів Герцена в захист польського повстання та його ставлення до українського питання, що підкреслюється в статті Іскандера (псевдо А. Герцена), «Колокол» ч. 116 «З приводу листа з Волині»: мовляв, «начнем же господа с того, что отдадим ему (населенню, І. С.) его землю, а потом посмотрим, как он захочет говорить и учиться».

Згадка на стр. 36, що Служба Божа була відправлена А Г. в церкві св. Троїци в Ню Йорку з «нагоди візити московської фльоти під командою укр. роду адмірала Ю. Лисянського, 2 березня 1865 р. «є помилкою бо Лисянський був в Ню Йорку в 1864 р., цілий рік раніш . . . як раз тоді священики ескадри **відмовилися** відправити службу Божу в мешканні єпископальної церкви ... (Див.: нашу статтю в Укр. Прав. Календарі на 1963 р.)

Згадка про запорожців на Алясці (стр. 52) не має жодних підстав бо в 1775 році тільки дуже мала група запорожців була заслана Катериною II-ою до Якутії, де й вони залишилися у складі «козаків» та «боярських дітей». Так само розмови про укр. поселенців в Каліфорнії мають дуже мало підтверджень, бо там у більшості були москалі. Говорити про 10 тисяч, а відкидати статистичні дані, наведені у того ж історика Аляски, який є в бібліографії автора виглядає дивно. Галей говорить, що в час передачі Аляски там було: «рашен» тільки 500, серед них й американців та тубильців 24-29 креолів (мішанців) — 1500, чужинців — 300 тисяч, разом не більш як 31 тисяча.

Автор позичив ці відомості про запорожців від Е. Н. Матросова, тобто графа Лелила, в «Історичнім вістникові» з 1897 р., що його В. Луців цитує багато разів, але оминає ім'я автора та назву його довгих статів про «русских в Америке».

На ст. 65 вказується, що перший губернатор Аляски був А. П. Свінфорд, коли першим був І. Г. Кінкенд (1884-1885).

На закінчення мусимо висловити здивування, що автор В. Луців уникає вживати імена авторів статтів про А. Гончаренка, коли вживає назв журналів, де вони були видруковані. Так ніде не має імені історика Сватикова, відомого автора праць про Сибірський рух незалежників, історії Дону та праць на українські теми.

Огляд часопису «Аляска Геральд — Свобода» є дуже малий і незадовільний. Можна було б цю частину розвинути та поглибити, як напр. вказати, який великий вплив на початки політичної активности А Гончаренка мав Герцен та Огарьов як в «Аляска Геральд» навіть наголовки статтів та їх теми повторюють «Колокол». Напр.:«Брути і Касії Православія . . . » (Аляска Геральд», ч. 4:4/15/1818 та в «Колоколі» ч. 109 — «Брути і Касії 3 Відділу». В першім А. Гончаренко обвинувачує москалів у намірі його вбити, а в другій те саме писав сім літ перед тим А. Герцен. . можна знайти багато таких познак впливів . . . Наявна однак в цім огляді — велика любов А. Г. до України, спроба нагадати про її минуле, зокрема в анг. частині часопису.

Нам здається, що в книжці більше значення має друга її частина написана Ф. Луцівим, де є наведені винятки з американської преси про А. Гончаренка. Нажаль їх мало та дуже короткі коментарі, а тут якраз слід було б підкреслити неточності в тих американських статтях.

Ця частина книжки має певне значення, бо наводить самі тексти які ми знали до сьогодні у винятках тільки. Треба було б їх більш видрукувати.

Щож торкається другої праці — Т. ДеКола, з якою нам дозволив ознайомитися Л. Каменецький, то це є американська спроба дати загальні відомості про цього першого українського політичного емігранта А. Гончаренка.

Праця не є дуже велика, всього тільки 32 сторін машинового друку, але подає багато важливих матеріялів, які ніколи раніш не були видруковані в укр. чи англійській мовах в статтях та розвідках про життя та працю А. Гончаренка.

Загальний тон писань Т. ДеКола є симпатичний, хоч в деяких місцях автор думає, що о. Агапій був під певним впливом егоїстичних осіб, які використовували його ім'я та часопис для своїх справ. Праця має дуже короткий історичний огляд, а сторінки 3-12 присвячені біографії о. Агапія базованої на статтях в «Каліфорнія Кронікал» (1905) та «Сан Франціско Кел» (1911) в яких є певні недоладності та неточності в порівнянні з власними писаннями А. Гончаренка в минулих роках.

Причиною цього є те, що А. Г. почав сильно забувати минуле, як переповідає Г. Скегар в своїй розмові з п. Теклею Данис. Переїзд до Каліфорнії та заснування часопису й всі турботи А. Гончаренка описані на підставі каліфорнійських часописів, в яких наводиться чимало інтересного в текстах та посилками на ав-

тобіографію в «Аляска Геральд» та нотатки в «Історії Аляски» Банкрофта.

Автор зазначає, що з часу встановлення на Алясці американської адміністрації, військової спочатку, там були різні турботи й «Аляска Геральд» був втягнутий в ті конфлікти, виступаючи у захист покривджених. Підкреслюється дуже важливий факт, що хоч «Аляска Геральд» був малий та незначний часопис, але завдяки тодішнім умовам газетної праці та практиці, його статті передруковувалися та мали значний вплив й відгук в Америці.

Винятки з преси тих часів, коли жив та працював А Гончаренко малюють нам умовини його життя в роках 1869-1875, коли то не тільки найгірші образи в пресі але й спроби фізичного насильства приводили до тяжких переживань нашого земляка та його вірної дружини. Але не були вони даремні, бо привели до Конґресових розслідувань. Часопис «Аляска Геральд» А. Г. примушений був продати.

Автор на стр. 26 пише про нужденне життя А Гончаренка, 1872-1916, та в своїх заввагах просякнутих співчуттям та розумінням, на стр. 32, про останні роки, десять літ, говорить: «. . . його фарма ніколи не була успішна, а давала тільки нужденне життя на протязі сорока літ. Але в ті роки він все залишався міцним у своїй відданості справі свободи .. він був тоді не подібний на видавця часопису. Він старався бути у потоці подій, став активним членом каліфорнійської академії наук, так само як він раніш виявив активність приймаючи американське підданство».

Наводить ДеКола опінію А. Г. про Толстого та його «сповідь» та називає М. Горкого «егоістичним, який працює для власного інтересу».

Наведений текст з «Окленд Трибюн» про піддержку, що її старий священик дістав від людей м. Гейвард у спробі удержати свою хату від продажу, повний трагізму. Через два роки його дружина Альбіна померла, а через рік приблизно зійшов до могили й перший борець за Україну в Америці.

І. Світ

ХРОНІКА

ВИДАВНИЦТВА:

☐ В листопаді 1963-го року вийшла в видавництві університетської друкарні Торонтського Університету перший том англомовної Енциклопедії Українознавства Наукового Т-ва Шевченка. Це є монументальне видання, яке буде мати значний вплив на розвиток українознавства в Америці. На думку головного редактора В. Кубійовича, Енциклопедія Українознавства має виконати три завдання «Поперше — це є підставовий довідник українознавства для двомільйонової маси українців і осіб українського походження, які жиють в діяспорі за межами СССР та його сателітів. По друге — це має бути джерело знання про Україну і український нарід для неукраїнців. Потретє — і це може найважніше — «ЕУ» має бути джерелом правдивим джерелом інформацій про минуле і сучасне України для українців на рідних землях, де большевики замовчують або фальшують все, що становить суть українства» (В. Кубійович: Англомовна Енциклопедія Українознавства, її значення і роля», «Свобода», ч. 224 за 23. IX. 1963.).

☐ Заходом і накладом Осередку Наукового Товариства ім. Шевченка в Шикаго за редакцією проф. Марії Овчаренко появився 173 том Записок НТШ, присвячений пам'яті українських учених знищених большевицькою Москвою. В Записках поміщено праці: проф. Н. Полонської-Василенко «Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків», проф. М. Міллера «Доля українських археологів під совєтами», проц. М. Овчаренко «Сергій Єфремов як літературознавець», проф. Г. Костюка «Українське наукове літературознавство в перше пореволюційне п'ятнадцятиліття», ред. Б Кравцева «Розгром українського літературознавства 1917-1937 років», проф. Ю. Шевельова «Покоління двадцятих років в українському мовознавстві», М Дольницького «Український учений географ Ст. Рудницький» і проф М. Величківського «Знищення сільсько-господарських науковців у Кам'янці Подільському».

☐ Денверський університет видав підручник до бібліографії проф. Богдана Винара п. н. «Introduction to Bibliography and Reference Books» (Денвер 1963, ст. 228). Праця своїм змістом охоплює найважливіші бібліографічні довідники, а саме бібліографії, індекси, енциклопедії, словники і біографічні довідники. Кожен розділ попереджений відповідним вступом, в якому насвітлюється історичний розвиток даної довідкової літератури. Замовлення можна надсилати на адресу нашої редакції. Ціна 3.50 дол.

☐ Історичний Інститут Академії Наук Української РСР видав в минулому році декілька історичних праць з яких відмітимо слідуючі: І. М. Шекера, *Міжнародні зв'язки Київської Руси*, Київ 1963 стор. 198 (тираж 900 примірників), І. Д. Бойко, *Селянство України в другій половині 14 — першій половині 17 ст.*, Київ 1963, стор. 331 (тираж 630), Д. І. Мишко, *Соціяльно-економічні умови формування української нації*, Київ 1961, стор. 292 (тираж 1950), Г. Я. Сергієнко, *Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці 17 і на початку 18 ст.*

Наглядно бачимо, що історичні праці в УРСР виходять в дуже обмеженому тиражі, що не може задовольнити не лише істориків і бібліотеки, але перш за все студентів історичних факультетів. Кожна із згаданих праць буде обговорена на сторінках нашого журналу.

☐ Академія Наук СССР видала працю М. Плісецького, *Взаимосвязи русского и украинского героического епоса*. Москва 1963. стор. 447. Автор намагається доказати тісну залежність українського генроїчного епосу від російського. Цікаво опрацьований розділ про зв'язки народньої творчости запорожського і донського козацтва.

☐ В бюлетеню НТШ в Європі «*Вісті із Сарселю*» (ч. 1) подано, що в друку знаходяться два томи записок НТШ — проф. д-р М. Чубатий: «*Київська Русь та формація трьох східньо-слов'янських націй*» і проф. д-р Богдан Винар: *Елементи колоніялізму в українській промисловості*». В друку є також велика праця проф. д-ра Ю. Бойка і проф. д-ра Е. Кошмідера «*Тарас Шевченко, його життя і творчість*» (в німецькій мові). Праця вийде у відомому видавництві Отто Гарасовіца у Вісбадені.

☐ Інститут історії АН УРСР підготовив до видання наново відредагований двотомник «*Історія Української РСР*». Авторський колектив старався «усунути ці недоліки, що були породжені шкідливим впливом культу особи», пишеться в Українському Історичному Журналі ч. 1 за 1964. Ця переробка має появитися під кінець 1964 р. Дуже можливо, що українським, совєтським історикам прийдеться в наступном уроці ще раз переробляти цю працю і достосовуватися до партійної лінії у зв'язку із можливим відходом Хрущова — нового культу в Совєтському Союзі. До друку рівнож підготовлена колективна монографія «Українська РСР і зарубіжні соціялістичні країни» і Х. Ганджі «Історія колгоспного будівництва на Україні, 1921-1927». Совєтські, українські історики концентруються в основному на «пожовтневому періоді», залишаючи наприклад українську княжу добу — московським історикам. Це наставлення вповні відзеркалюється в Українському Історичному Журналі, в якому 90 відсотків змісту присвячено неісторичним працям.

☐ Нове українське видавництво «Славія Лайбрері» випустило нову книжку д-ра В. Луцева «*Ahapius Honcharenko*». Це перша англомовна монографія про А. Гончаренка. До монографії додано статті з англомовної періодики під редакцією д-ра Т. Луцева. Праця ілюстрована численними знимками із життя Гончаренка. Слід відмітити, що із історичних праць в цьому видавництві появилася минулого року інша англомовна праця «*Ukrainian and Pelish Revolt of 1863*». Бажаючих замовити працю про Гончаренка просимо писати на слідуючу адресу: Dr. W. Luciw, 58 Culloden Rd. Stamford. Conn.

☐ Українське Генеалогічне і Геральдичне Товариство почало видавати «Бюлетень» для свойого членства за редакцією Д-ра Р. О. Климкевича. До тепер появилося два числа Бюлетеню. Зміст цього видання становлять короткі статті з ділянки допоміжних історичних наук, вістки про діяльність членів Т-ва, бібліографічні новини і хроніка.

☐ Український Бібліологічний Інститут в Денвері видав працю Л. Винара п. н. «*Історія Українського Раннього Друкарства, 1491-1600*». Слід підкреслити ,що це є перше видання Інституту. Зміст цеї праці складається із окремих розділів присвячених Швайпольтої Фіолеві, Франціскові Скорині, Івану Федорову і іншим друкарям. Окремий розділ становить чисельна бібліографія. Книжку в ціні дол. 1.50 можна замовляти в нашій редакції.

☐ В першому томі *Довідника Американських Вчених* присвяченому історикам подано біографічні дані про слідуючих українських істориків: В. Дмитришин, Т. Маньків, І. Лисяк Рудницький, С. Горак, Р. Смаль- Стоцький, Л. Соневицький, І. Шевченко Л. Винар. Довідник опублікований відомим видавництвом *Бовкер* при співпраці Американської Ради Наукових Товариств.

☐ Остання англомовна праця проф. І. Решетаря «*Скорочена історія комуністичної партії СССР*» є переложена на еспанську мову і була опублікована в Мехіко при кінці 1963 р.

☐ Український Воєнно-Історичний Інститут в Торонті видає черговий збірник «*За Державність*», присвячений головно історії українського війська. Редактором Збірника є ген. М. Садовський, директор Інституту.

☐ Український Вільний Університет підготовляє до видання *Збірник УВУ*, присвячений сл. п. ректорові Іванові Мірчукові.

ІНСТИТУЦІЇ, З'ЇЗДИ, КОНФЕРЕНЦІЇ

☐ Наукове Товариство ім. Т. Шевченка вшанувало 70-річчя президента Головної Ради НТШ і Голови НТШ в Америці, професора д-ра. Романа Смаль-Стоцького науковою конференцією і ювілейним бенкетом, що відбулися 30-го листопада 1963 р. в Ню Йорку в приміщенні Українського Інституту Америки. Виголошено слідуючі доповіді: проф. д-р Лев — «Наукова і педагогічна діяльність Ювілята», проф. К. Меннінг — «Діяльність Д-ра Смаль-Стоцького на американському терені», ред. І. Кедрин-Рудницький — «Дипломатична й політична діяльність проф. Р. Смаль-Стоцького». Слід рівнож згадати, що в честь Ювілята запляновано видання наукового збірника НТШ.

☐ В приміщенні УВАН в Ню Йорку 8-го грудня 1963 відбувся вечір присвячений пам'яті Лесі Українки. Програму виповнили: Сестра поетки Ізидора Косач-Борисова, Йосип Гірняк, Олімпія Добровольська. Академія готує до видання працю п. Косач-Борисової н. т. «Леся Українка. Хронологія життя і творчости».

☐ 18-ого листопада в приміщенні Торонтського Університету відбувся урочистий акт проголошення і передачі першого тому англомовної українознавчої енциклопеді. НТШ. В цій імпрезі із наукового світу взяли участь: Проф. Смаль-Стоцький, Проф. Бізель, президент університету, Проф. Ю. Луцький і д-р Я. Падох. Крім того були численні представники Українського Народного Союзу. Слід при цьому згадати, що Енциклопедія Українознавства вже має понад 1,200 передплатників.

☐ 16-ого листопада відбулося засідання Денверської групи УВАН із доповіддю д-ра Любомира Винара н. т. «Максим Перебийніс — трибун української черні». Праця про Перебийноса згодом буде друкована окремою монографією. На засіданні рівнож була улаштована виставка історичних праць доповідача.

☐ В Філядельфії засновано Східньо-Европейський Дослідний Інститут ім. В. Липинського. Головою наукової Кураторії є проф. О. Оглоблин, заступником голови — проф. В. Гришко, а науковим секретарем Інституту і Кураторії д-р Гр. Лужницький. Основна мета Інституту є організування українських наукових студій над модерною історією України. Інститут має в посіданні цінні архівні фонди, в тому біля 6000 приватних листів, 60 тисяч машинописних і рукописних недрукованих сторінок і інші важливі історичн іматеріяли. Бажаємо новоповсталій інституції багато успіхів.

☐ Українська Наукова Рада в Канаді дня 13. XII. 1963 р. відзначила окремим засіданням 30 років наукової праці Д-р Ярослава Рудницького, президента УВАН в Канаді. Професор Рудницький є членом 18 наукових товариств, а в тому членом Королівської Комісії в Оттаві. Він є автором біля 800 різних наукових праць з ділянки мовознавства, ономастики, фольклору, літератури. Одною з найвизначніших праць нашого науковця є етимологічний Словник Української Мови, який тепер зачав виходити окремими зошитами в англійській мові. Світова організація лінгвістів вшанувала працю Рудницького

в 1958 році окремим біо-бібліографічним виданням, а 1961 року вийшла окрема праця д-ра М. І. Мандрики, присвячена науковим здобуткам проф. Рудницького. Редакція нашого журналу бажає дальших творчих успіхів Ювілятові.

☐ Третя річна конференція істориків і дослідників суспільних наук УВАН запляновано в місяці травні в Нью Йорку. Конференцію присвячено проблемам Київської Руси. В програмі передбачується такі доповіді: Ярослав Пастернак — «Повстання Київської держави», Омелян Пріцак — «Русь і кочовики», Ігор Шевченко — «Русь і Візантія», Юрій Шевельов — «Походження східно-слов'янських народів у світлі лінгвістики», Микола Чубатий — Християнство київської доби», Мирослав Лабунька — Суспільно-політична думка Київської Руси». Повищі наголовки доповідей провізоричні.

☐ Фундація для дослідів життя і діяльности полк. Евгена Коновальця, яку очолює проф. Юрій Бойко, підготовляє до друку збірник «Євген Коновалець і його доба». Зміст збірника становитимуть документальні спогади, написані співпрацівниками Коновальця, історичні розвідки і докладні студії діяльности полковника на тлі його доби. Редактором збірника є М. Борис із Мюнхену Характер збірника дослідно-науковий.

☐ Український Бібліологічний Інститут, що постав, як приватна наукова установа, плянує перевести опис україніки по більших американських бібліотеках. Головою Інституту є проф. Б. Винар.

☐ Наступний Міжнародний Історичний Конгрес відбудеться у Відні в часі 29-ого серпня до 5-ого вересня 1965. В наміченій програмі не знаходимо жадних доповідей українських істориків. Думаємо, що українським науковим установам слід призадуматися над створенням спеціяльного підготовчого комітету в справі Конгресу

☐ На відзначення 150-річчя народин Таарса Шевченка українські наукові установи у вільному світі влаштовують цикл шевченкознавчих конференцій. Наукове Товариство ім. Т. Шевченка улаштувало в Нью-Йорку 7 березня ц. р. святочну конференцію Філологічної, Історично- Філософічної і Математично-Природописно-Лікарської секцій. Виголошено доповіді: проф. д-р Олександер Кульчицький — «*Шевченко в світлі глибинної психології*», ред. Богдан Кравців — «*Остракізм у Шевченковій бібліографії*», проф. д-р Кость Кисілевський — «*Лірика Шевченка*».

☐ Українська Вільна Академія Наук в Нью-Йорку влаштувала такі конференції: 23. II. відбулася доповідь проф. д-ра Ол. Повстенка «*Українська архітектура в малярських творах Шевченка*»; 8. III. доповіді проф. Петра Одарченка «*Шевченко в літературній опінії світу*» і проф. Володимира Міяковського «*15 років шевченкознавчої праці УВАН*»; 14. III. доповідь д-ра Марка Антоновича «*Олександер Конїський як біограф Шевченка*» 21. III. доповідь проф. д-ра Юрія Шевельова «*Шевченко і літературні течії 40-их років XIX століття*». 28. III. доповідь проф Петра Мегика «*Малярська творчість Шевченка на тлі його доби*». 19. IV. доповідь Олега Кравченюка «*Шевченкіяна в ЗДА і Канаді*» і В. Міяковського «*Кирило-методіївська справа Костомарова*»

Обидві наукові установи відбудуть спільну науково-ювілейну конференцію в дні відкриття пам'ятника у Вашінгтоні

☐ Рішенням президії АН УРСР створено Наукову раду, завданням якої є дослідження «дожовтневого періоду» історії України. Перше засідання Ради відбулося в жовтні мин. року, на якій І. О. Гуржій виголосив доповідь «Основні напрямки дослідження історії України дожовтневого періоду». Прелегент накреслив майбутній плян праці, наголошуючи «формування древньоруської народности», «економічний і суспільний розвиток окремих князівств на території України в XII-XIV» (мабуть забув про *політичний* розвиток князівства — Ред.), еволюція феодальної ренти, розвиток міст в XV ст. до першої половини XVII ст., формування української народности, розвиток суспільного політичного руху на Україні та інші теми. В цілому ця схема не видержує критики періодиації історії України і не насвітлює об'єктивно українського історичного процесу. Зокрема переношення формування української народности на XV-XVI століття віддеркалює московську історичну схему Східньої Европи.

НАД ЧИМ ПРАЦЮЮТЬ УКРАЇНСЬКІ НАУКОВЦІ

☐ *Омелян Пріцак* працює тепер над новою працею ділянки алтайсько-тюркських проблем. Його доповідь, виголошена на конгресі орієнталістів, «Мандрівка народів Азії від IX до XI століть» пов'язана з цею працею. Конгрес відбувся в першій половині січня в Нью Дельгі, Індія.

☐ *Іван Світ* пише перший том своєї праці «Історія українського життя в Азії». Другий том вже має готовий до друку. Історія поділяється на три частини: 1) від 1248 — 1900 р., 2) від 1900 — 1922, 3) від 1922 — 1949.

☐ *Лев Биковський* працює на дрозвідкою «Українці в Колорадо». Водночас закінчив працю над першими трьома частинами своїх спогадів, що охоплюють роки 1895 — 1921. Впідготовці також біо-бібліографії Соломона Гольлемана і І. Світа.

☐ *Володимир Трембіцький* опрацьовує історичний нарис дипломатичних взаємин Української Держави 1918-1920 рр. з европейськими та азійськими державами.

☐ *Іван Лисяк Рудницький* виголосив співдоповідь на річному з'їзді Американського Історичного Товариства в Філядельфії на тему Карпатської України. Він також працює над монографією про Карпатську Україну під час II-ої світової війни.

☐ *Василь Гришко* працює над окремою студією «Роля українського елементу в творчості Гоголя».

☐ *Володимир Міяковський* виготовив для Історичного Збірника УВАН працю н. т. «Політична позиція В. Антоновича в 60-их роках».

☐ *Осип Данко і Мирослав Лабунька* опрацьовують черговий том української бібліографії, що охоплюватиме роки 1958 - 1960.

☐ *Олександер Соколишин* виготовив біо-бібліографію про Швайпольта Фіоля, що має появитися під кінець цього року накладом НТШ. Праця начислює понад 300 позицій фіоліяни.

☐ В короткому часі має появитися праця *Володимира Кубійовича* про ролю і діяльність Українського Центрального Комітету під час німецької окупації.

☐ *Любомир Винар* зачав працю над історією українських козаків.